

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ З ПИТАНЬ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ТА У СПРАВАХ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ВІД НАСЛІДКІВ
ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

Кафедра соціальних і гуманітарних дисциплін

ФІЛОСОФІЯ

Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія
культури

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Укладач

к.і.н., доцент, доцент кафедри

соціальних і гуманітарних дисциплін

Каріков С.А.

Харків 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Філософська антропологія.....	6
§ 1. Концепції людини в історії філософії.....	6
Контрольні запитання.....	17
§ 2. Проблема антропосоціогенезу.....	18
Контрольні запитання.....	28
§ 3. Проблема сенсу життя людини. Життя і смерть у духовному досвіді людства.....	29
Контрольні запитання.....	39
§ 4. Проблема свободи.....	40
Контрольні запитання.....	48
Література до розділу 1.....	48
Розділ 2. Соціальна філософія.....	51
§ 5. Соціальні відносини. Типи і форми соціальних відносин.....	51
Контрольні запитання.....	65
§ 6. Соціальна структура суспільства.....	65
Контрольні запитання.....	76
§ 7. Особистість і суспільство.....	76
Контрольні запитання.....	90
§ 8. Цивілізація і прогрес (доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільство).....	91
Контрольні запитання.....	105
§ 9. Глобальні проблеми сучасності.....	106
Контрольні запитання.....	117
Література до розділу 2.....	118
Розділ 3. Філософія культури.....	122
§ 10. Сутність та зміст культури. Історичні типи культури.....	122
Контрольні запитання.....	132
§ 11. Релігія.....	132

Контрольні запитання.....	151
§ 12.Етика.....	151
Контрольні запитання.....	162
§ 13.Естетика.....	163
Контрольні запитання.....	176
Література до розділу 3.....	177
Термінологічний словник.....	179

ВСТУП

Сучасний етап світового розвитку вимагає від кожної людини набуття багатьох якостей. Активність, творче мислення, громадянська позиція, усвідомлення загальнолюдських цінностей та слідування їм у повсякденному житті належать до головних рис, які визначають поступальний розвиток особистості в напрямі вдосконалення.

Набуття цих та багатьох інших якостей вимагає від людини опори не тільки на практичний досвід і традиції, але й на теоретичні знання. Важливу роль у їх набутті, узагальненні й оновленні відіграє філософія, яка допомагає людині пізнавати весь світ як безмежну цілісну єдність.

Серед розмаїття об'єктів філософського пізнання особливе місце належить самій людині, яка водночас виступає суб'єктом цього пізнання. Здатність людини до самопізнання відкриває можливості для її постійного вдосконалення. Діяльнісний характер свідомості забезпечує становлення людини у світі в якості суб'єкта. Це становлення відбувається у постійній взаємодії індивіда з суспільством, що знаходить вияв у розмаїтті та складності соціальних відносин. Процесом і результатом становлення людини та суспільства постає культура людства.

Взаємодія людини, суспільства й культури зумовлює розгляд цих філософських категорій у межах єдиного смислового блоку філософського знання. Згідно з вимогами кредитно-модульної системи навчання розділи „Філософська антропологія”, „Соціальна філософія”, „Філософія культури” поєднані в рамках змістовного модуля „Людина, суспільство, культура як філософські проблеми” з дисципліни „Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика)”. Саме тому ці розділи включено до навчального посібника.

Навчальний посібник складається з трьох розділів, 13 тем. У першому розділі схарактеризовано основні проблеми філософської антропології: зміст основних історико-філософських концепцій природи і

сутності людини, питання походження людини й суспільства, визначення сенсу людського життя, усвідомлення життя та смерті, розуміння категорії свободи. У другому розділі висвітлено ключові питання соціальної філософії: поняття суспільства, сутність соціальних відносин, категорії суспільного виробництва і його складових, теорії соціальної стратифікації, виникнення головних соціальних інститутів, проблеми взаємодії особистості та суспільства, зміст цивілізаційного розвитку і його зв'язок із суспільним прогресом, характеристики глобальних проблем сучасного світу. У третьому розділі проаналізовано особливості філософського пояснення явища культури: сутність культури, головні форми її буття та історичні типи культурного розвитку, феномен релігії, зміст, історичний характер і норми моралі, специфіку художньої творчості й основні естетичні категорії.

Згідно з вимогами Болонського процесу, навчання в системі вищої освіти має розвивати самостійність кожної особистості, стимулювати її прагнення до пізнання нових явищ. На це спрямовані контрольні запитання, які завершують висвітлення кожного параграфа. Вони мають активізувати підготовку студентів та курсантів до семінарських занять, написання контрольних робіт і складання іспиту з дисципліни. Пошук відповідей на них передбачає звернення не тільки до матеріалу навчального посібника, але й до змісту інших навчальних і наукових видань. Із цією метою в кінці навчального посібника вміщено перелік основної і додаткової літератури. До цього бібліографічного списку входять як класичні філософські твори, так і праці сучасних українських та зарубіжних авторів.

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

§ 1. КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Навчальні питання:

1. Образ людини в античній філософії.
2. Інтерпретації людської природи в Середні віки та в Новий час.
3. Проблеми людського буття у філософії XX – початку XXI ст.

1. Образ людини в античній філософії

Сутність людської природи, походження та призначення людини, її роль у навколишньому світі завжди посідали одне з головних місць серед філософських проблем. Зараз, на початку XXI століття, ми знову шукаємо відповіді на ці одвічні запитання. Чому ж визначення сутності людини зберігає актуальність у наш час? Відповідь на це питання передбачає характеристику головних проблем розвитку людства, зокрема – глобальних проблем сучасності. Їх вирішення потребує не лише усунення конкретних негативних наслідків кожної з цих проблем, але й розуміння причин їх виникнення, які безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людства. А для цього кожен із нас має усвідомити власне місце у світі, визначити головні засади людського буття.

Перші спроби простежити людську сутність помітні вже в міфах різних народів. Нагадаємо, що важливими рисами міфологічного світогляду є синкретизм (уявлення про світ як єдиний вимір реальності, нерозривну цілісність, у якій людська свідомість не відокремлює культурні вияви від світу природи) та антропоморфізм (уявлення про всі об'єкти навколишньої дійсності як такі, що наділені людськими рисами – душею, розумом, почуттями). У міфі людина ще не відокремлювала себе від навколишнього світу, будучи не самотійною і самоцінною істотою, а частиною цілого, частиною непорушного загального порядку. Світова

цілісність існує завдяки загальним зв'язкам космічного характеру. Доля однаково всевладна як над людьми, так і над богами.

Слід також пригадати, яку роль відігравав міфологічний світогляд у життєдіяльності людини і суспільства. Міф упорядковував людське життя, але це здійснювалося завдяки підпорядкованості окремої людини колективу. За таких умов окремого „Я” існувати не могло: кожен сприймав себе як частку спільного „Ми”. Лише так можна було забезпечити згуртованість примітивного колективу в умовах жорсткої боротьби за власне існування. Закони колективу були невіддільними від самого життя, тому їх не потрібно було записувати: вони передавалися від попередніх поколінь до наступних.

Міфологія справила значний вплив на античну філософську думку, проте між ними існують принципові відмінності. Специфіка філософії як форми буття культури перш за все визначалася становленням філософської раціональності як способу осягнення людиною світу і водночас – власної сутності.

Головною рисою світогляду античної епохи був космоцентризм. Осягнення буття космосу – Всесвіту стало ключовою проблемою початкового етапу існування античної філософії. Поняття космосу, яке позначало структурно організовану та упорядковану цілісність світу, включало і буття людини. Образ людини накладався на природу та космос, змінюючи їх. У натурфілософії досократиків людський світ розглядався як мікрокосмос (мікрокосм). Вперше таку ідею висловив **Демокріт** (460 р. до н. е. – рік смерті невідомий): „Людина – це малий світ”. Такий підхід розкривав особливе місце людини в макрокосмосі та зв'язки із ним.

Розвиток філософської думки привів до поглиблення розуміння людської природи. Для софістів на перший план вийшла саме психологія людини, оскільки мистецтво переконувати вимагало глибокого знання людської свідомості. **Протагор** (490–420 рр. до н. е.) визначив людину як „міру всіх речей”. У словах близького до школи кініків філософа

Антісфена (близько 450–360 рр. до н. е.): „Вище благо для людини – бути вільною від суспільства” найбільш повно виражений процес формування нових культурних цінностей. Індивідуалізм кініків був природним наслідком суперечливого розвитку античної культури. Полісна демократія, де колектив вільних общинників відігравав важливу суспільну роль, на той час поступилася місцем олігархії.

Важливе місце образ людини посів у філософії **Сократа** (приблизно 470–399 рр. до н.е.). На його думку, філософія людини повинна стати ключем до філософії природи, а не навпаки. У цьому зв'язку Сократ надавав першочергове значення тому факту, що людина є істота розумна, яка наділена здатністю пізнавати і мислити. Він ототожнював доброчесність із знанням: на думку мислителя, людина, яка знає, що таке добро, не буде чинити зле. Його запитання про те, що таке краса, справедливість, дружба, мудрість, примушували співрозмовників замислюватися над головними життєвими цінностями. Основним питанням філософії для Сократа була вимога, звернена до кожної людини: „Пізнай себе”. Мислитель вважав, що сутність людини складає душа, завдяки наявності якої людина відрізняється від інших істот. Душа – це здатність людини усвідомлювати, виявляти розумову активність, бути совісною та моральною, доброчесною. Потенціал душі реалізується в пізнанні. Тіло людини не вище за її душу, навпаки – є інструментом душі.

Учень Сократа **Платон** (427–347 рр. до н.е.) співвідносив людську душу з ідеєю. У творі „Держава” він пов'язував людські чесноти з правом посідати певні державні посади. За Платоном, в ідеальній державі правителям і філософам має бути притаманна мудрість, воїнам – хоробрість і воля, трудівникам – поміркованість і чуттєвість. Кожен має виконувати свою справу – ось головна запорука розвитку такого суспільства. Воно протиставлене реальним типам державного устрою: тимократії (владі честолюбців), олігархії, демократії, тиранії. У кожній із цих держав знаходять вияв і домінують негативні риси людського буття.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) вважав душу здійсненням можливості життя природного тіла. Душа людини відрізняється від душі рослини або тварини наявністю розуму. Душа є невіддільною від тіла, тому переселення душ неможливе. Людину Аристотель характеризує як політичну істоту, тим самим відрізняючи її від решти живих істот. До поняття політики філософ відносив не тільки сферу взаємин державної влади з народом та окремими людьми, але й усю сферу суспільного життя.

Представники **стоїцизму** – **Зенон із Кітіона** (близ. 336 – 264 рр. до н.е.), **Луцій Анней Сенека** (близ. 4 р. до н.е. – 65) – розглядали людську душу як частину Світового Логосу, до якого вона повертається після фізичної смерті людини. Стоїки вважали, що людина має у своїх діях коритися долі лише тоді, коли це не суперечить її переконанням. Якщо ж доля не збігається з моральними ідеалами, людина має відсторонитися від активних дій або покінчити життя самогубством.

Таким чином, саме в античні часи зароджуються елементи учення про природу людини. Головним **принципом життєдіяльності людини** античні філософи класичного періоду вважали **розум**. Проте філософська думка пізньої античності відійшла від раціоналізму: вона звернула увагу і на ті аспекти духовної сфери, які не можуть бути обґрунтовані з позицій розуму. Спробуйте відповісти, які сфери людського буття не можуть бути розкриті лише за допомогою логічного мислення?

2. Інтерпретації людської природи в Середні віки та в Новий час

У Середні віки розвиток європейської філософії був нерозривно пов'язаний із **християнською теологією**. Християнська концепція людини ґрунтувалася на ідеях Біблії. Один із засновників середньовічної патристики **Августин Блаженний** (354–430) у творі „Про град Божий” відстоював ідею, що Бог є вищою досконалістю, а створена ним людина – нижча за нього. Основу всієї історії, за Августином, складають два царства – Боже та Земне. Перше об'єднує ту меншість, яка виконує настанови

церкви та заповіти її батьків – пророків, ангелів, патріархів, тих християн, хто жив у покорі та молитвах. Земне Місто або Царство складають грішні ангели, язичники, віровідступники, єретики, невіруючі. Сенса історії для Августина – покращення земного життя, постійне прагнення людей до морального самовдосконалення на основі християнських заповідей. Боже Царство розширюється за рахунок земного Царства, і боротьба між ними має завершитися перемогою добра, відплатою кожному за його справи.

Августин намагався примирити віру та розум. „Віруй, щоб розуміти,” – важливий принцип його вчення. На думку Августина, наука дає нам знання про навколишній світ, проте справжня мудрість – це пізнання вічних божественних справ. Знання саме по собі є неприйнятним: людина повинна прагнути до мудрості, оскільки її вище призначення – це спасіння душі.

Характерною рисою середньовічної філософії є **персоналізм** – розуміння людини як персони (від лат. *persona* – особистість), тобто неподільної особистості, яка має розум і свободу волі, створена за образом та подобою Бога, наділена совістю – можливістю усвідомлювати власні вчинки. Кожна особистість – це особливий замкнений світ, в якому відбувається постійна боротьба сил добра та зла, духу та тіла, розуму та чуттєвості, обов’язку та схильності. При цьому завжди присутній суддя – совість і закон душі – логос, пов’язаний з логосом божественним. Цей світ не можуть осягнути люди, але він відкритий для Бога. Тому праведність, чистота людських думок є не менш значущими за вірні вчинки.

Фома Аквінський (1225–1274) – видатний філософ та теолог, систематизатор середньовічної схоластики – намагався наблизити християнське віровчення до людини. У своїх основних працях „Сума теології” та „Сума проти язичників” він виходив з уявлення про людську індивідуальність як поєднання душі та тіла: душа є нематеріальною, і лише через тілесність здобуває завершальне втілення. Людська особистість є для нього „найбільш благородною в усій розумній природі”.

Головний зміст філософської думки епохи Відродження визначається її антропоцентризмом. Поворот до людини як до головного змісту філософії відрізняється як від античності з притаманним їй космоцентризмом, так і від середньовічного філософського мислення, в центрі якого знаходився Бог та пов'язана з ним ідея спасіння. Духовна та тілесна складові людської природи розглядалися не як протилежні, а як такі, кожна з яких доповнює іншу.

На противагу середньовічним мислителям, **філософська думка епохи Відродження** стверджувала культ людського розуму як рушійної сили пізнання і творчості. Так, **Піко делла Мірандола** (1463–1494) вбачав особливе місце людини у світі в тому, що вона причетна як до земного, так і до небесного. У поєднанні зі свободою вибору це дає людині можливість самовизначення у світі. Вона є не просто природною істотою, але і творцем самої себе. Усвідомивши сенс свого життя і можливості власної волі, людина стає господарем природи. Ці ідеї об'єднали багатьох мислителів різних країн, яких почали називати гуманістами.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – це вчення, що ґрунтується на принципі самоцінності людини як особистості, визнає її право на волю, щастя, добробут. Гуманізм мав тривалу передісторію в античності й середньовіччі, але як широкий суспільний рух, що мав найважливіші політичні, соціальні та моральні наслідки, він оформився саме в епоху Відродження. Основними центрами гуманістичної культури у XV–XVI ст. стали Італія, Франція, Німеччина, Англія.

Філософія Нового часу закріпила **антропоцентричний підхід**, поєднавши його з досягненнями **науки**. **Р. Декарт** (1596–1650) ототожнював душу і розум людини. Для нього розумна душа тотожна здатності до мислення. Уяву і почуття Р. Декарт розглядав лише як модуси розуму. Людське тіло він оцінював як автомат, машину. Механістичний підхід був притаманний і іншим мислителям цієї епохи. Зокрема, **Ж. Ламетрі** (1709–1751) у трактаті „Людина-машина” висловлював думку,

що людина відрізняється від тварин лише більшою кількістю потреб і відповідно – більшою кількістю розуму, який допомагає їх задовольняти.

Принципово інший підхід зустрічаємо у **Б. Паскаля** (1623–1662). Головною проблемою людського існування він вважав місце людини у Всесвіті. Трагізм цього існування Б. Паскаль убачав у незрівнянності конкретного місця, яке займає окрема людина, з безмежжям Всесвіту. Проте просторова неосяжність Всесвіту не є підставою для повної зневіри людини у своїх можливостях. Велич людини полягає в її здатності мислити. „У просторі Всесвіт осягає і поглинає мене, – зазначав Паскаль, – у думці я осягаю його”. Людину філософ порівнює з очеретиною, яку легко зламати, проте людина – це „мисляча очеретина”. Джерелом правильного мислення є правильний спосіб життя. Розум не може допомогти людині приборкати власні пристрасті. СENS людському буттю надається за допомогою серця, яке повинне відчувати присутність Бога. Саме віра в Бога розглядається Б. Паскалем як основа морального буття людини.

Оригінально і глибоко концепцію людини розробив видатний український філософ **Г. Сковорода** (1722–1794). Його увагу привертав духовний світ людини. Ключовою для філософа була проблема людського щастя. Мислитель убачав його у постійному моральному вдосконаленні. Це – процес, через який людина творить себе. Для цього необхідно пізнати своє місце у світі, яке призначене людині Богом. Повна реалізація власних здібностей через обрання „сродної” власній натурі праці є умовою гармонії людського буття.

Для родоначальника німецької класичної філософії **І. Канта** (1724–1804) питання „Що таке людина?” набуває значення основного питання філософії. Воно поділяється на три питання: „Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися?” Філософ відповідає на нього, аналізуючи людську діяльність. Вона складається з таких форм, як пізнання, практика і творчість – синтез пізнання та практики. Саме творчість, в якій мета діяльності людини збігається з самою діяльністю, є

найбільш важливою серед цих форм. Отже, на думку І. Канта, людина – це, перш за все, творець.

Л. Фейєрбах (1804–1872) стверджував, що людина – це не творіння Боже, а найбільш досконала частина одвічної природи. Людська природа розглядалася мислителем в єдності душі та тіла. Головний принцип антропологічного матеріалізму, якого дотримувався Л. Фейєрбах, проголошував людину вихідним пунктом і кінцевою метою філософії. Згідно з ним, необхідно за посередництва людини звести все надприродне до природи та за посередництва природи все надлюдське звести до людини.

Марксистська філософія пояснювала наявність у людській природі біологічного та соціального начал на основі принципів діалектичного матеріалізму. За **К. Марксом** (1818–1883), „сутність людини не є абстракт, притаманний окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин”. Такий підхід допомагав розкрити сторони людського життя, пов’язаного з соціумом

Наприкінці XIX ст. набула поширення нова течія – „**філософія життя**”. Цей якісно новий світогляд ґрунтувався на філософуванні, що було наслідком відчуття всієї повноти життя, де центром роздумів є людина. Основи „філософії життя” були закладені німецьким філософом **А. Шопенгауером** (1788–1860). У праці „Світ як воля і уявлення” він висунув ідею про існування світу на основі нескінченної волі до життя. Воля, за А. Шопенгауером, складає серцевину, ядро всього, що існує у світі – окремого та цілого. Вона виявляє себе як у кожній сліпій силі природи, так і в усвідомленій людській діяльності. Різниця полягає лише у ступені прояву волі в кожному випадку, але не в її сутності.

Основною властивістю волі, на думку А. Шопенгауера, є постійна боротьба, яка охоплює всі рівні природи. Суперництво яскраво виявляється у середовищі тварин, де воля реалізується у формі волі до життя: більш сильні стверджуються і забезпечують своє існування за рахунок більш слабких істот. Подібно до цього людина демонструє ту ж

боротьбу: природу вона розглядає як продукт для власного споживання, а інших людей – як суперників.

Інший представник „філософії життя” – **Ф. Ніцше** (1844–1900) вбачав основу світу у прагненні до влади. Воля до влади – це не обумовлене певною причиною явище, інстинкт, притаманний людині. Ідеалом, основою філософської системи Ф. Ніцше є „надлюдина” і саме її він вважає „сенсом землі”. Надлюдина – це аристократ духу. Звичайна людина для „надлюдини”, на думку німецького мислителя, виглядає або посміховиськом, або ганьбою. Якщо у відносинах між собою „надлюди” виявляють доброту, чуйність, то до „чужих” – звичайних людей ставляться так само, як звичайні люди – до хижаків: „Вони повертаються до невинної совісті хижого звіра, ... вдаються до вбивства, підпалу, насильства, погрому з гордістю та душевною рівновагою..., переконані, що поети надовго тепер матимуть тему для творчості та уславлення”. Свій ідеал „надлюдини” Ф. Ніцше не пов’язує з конкретною людською расою або нацією, але підкреслює, що „надлюдину” необхідно зростити.

Отже, підходи „філософії життя” докорінно відрізнялися від концепцій людини у класичній філософії, перш за все – виразним ірраціоналізмом. Наприкінці XIX – початку XX ст. вони набули поширення у філософській думці.

3. Проблеми людського буття у філософії XX – початку XXI ст.

У XX – на початку XXI ст. все більше поглиблюється розуміння складності і багатомірності людини. Логічним наслідком всебічного розгляду людської природи стало оформлення у 20-х рр. XX ст. **філософської антропології** як окремої течії філософії. Вона ґрунтувалася на ідеях німецької класичної філософії і філософії життя. Основне питання цієї течії – це питання про сутність людини, про її метафізичне походження, про її фізичне, психічне та духовне начала у світі. Пошук

відповідей на це питання об'єднує предметне вивчення сфер людського буття з його філософським осягненням.

Представники філософської антропології **М. Шелер** (1874–1928), **Г. Плеснер** (1892–1985), **А. Гелен** (1904–1976) дотримувалися точки зору, що людина „вписана” до світу, але через свою природну „недостатність” не може бути пояснена через природу, центрована в ній. Вона вимушена шукати „центр” поза собою; будучи позбавленою основи, повинна постійно долати „ніщо”. Тварина тотожна самій собі, своєму середовищу, залежить від природних потягів, прив'язана до конкретних умов життя, тоді як людина, дистанціюючись щодо самої себе (своєї тілесності) та свого середовища (світу), має тіло та є відкритою світу.

Оскільки людина є „недостатньою”, а до того ж мешкає у світі, який постійно провокує різні „розриви”, буття людини завжди проблематичне. Воно вимагає постійних зусиль для зняття своєї невизначеності. Для цього необхідно залучити не тільки „знання контролю” (природничонаукове знання), але і „знання культури”, як і „знання порятунку”. Акцент на тому чи іншому знанні, необхідному для утримання людини у світі, особливості бачення його механізмів визначили відмінності чотирьох основних концепцій філософської антропології: антропобіологічної, соціологічної, культурологічної і теологічної. Можливість існування кожної з них міститься у працях визнаного засновника цього напрямку – М. Шелера. Узагальнюючу програму філософської антропології він запропонував у праці „Місце людини в космосі” (1928).

Інший напрям філософської думки ХХ ст. – **екзистенціалізм** у тлумаченні людської природи відкинув ідеї призначення людини. У програмній статті „Екзистенціалізм – це гуманізм” **Ж.-П. Сартр** (1905–1980) так сформулював засади екзистенціальної філософії людини: „Людина... спочатку нічого собою не являє. Людиною вона стає лише потім, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, нема ніякої людської природи, як немає і бога, котрий би її

замислив. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після того, як починає існувати, ... то вона є лише те, що сама із себе зробить”. Отже, людина є вільною у своєму виборі варіантів існування, варіантів поведінки у кожній ситуації. Кожен з нас постійно знаходиться у стані вибору. Цей рух визначає весь перебіг людського життя.

Розвиток цих ідей знаходимо в іншого видатного представника екзистенціалізму **А. Камю** (1913–1960). У філософському романі А. Камю „Чума” епідемія, що охопила місто Оран – це символ усіх страхів і лих, які можуть зустрітися людині. Проте однакові умови викликають різну реакцію людей. Одні мешканці міста залишаються пасивними, вбачаючи в епідемії покарання за людські гріхи, інші ж активно протистоять пошесті, хоч і не певні в остаточній перемозі. Саме останню лінію можна вважати ще одним проявом екзистенціального підходу до життя. Діяти, навіть коли немає впевненості в успіху цих дій, постійно боротися з несприятливими обставинами і намагатися перемогти – цю ідею роману слід визначити як головну. Трагічні історії людства ХХ ст. – перш за все, Друга світова війна – справили вплив на розвиток ідей екзистенціалізму

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у західній філософії активно розвивається напрям **постмодернізму**, що вважає своїм головним принципом **комунікацію** різних точок зору. На думку постмодерністів, людина – це істота, яка постає в пошуках піднесеного і прагне уникати одноманітного, одномірного, нудного, тоталітарного. Людина може зрозуміти існуючі суспільні норми лише в тому випадку, якщо вона постійно від них відсувається або руйнує, інакше кажучи, деконструє їх. Деконструкція – вихідний принцип філософії відомого французького мислителя **Ж. Дерріда** (1930–2005). Він вважав, що, тільки відштовхуючись від опорних понять певної системи і порівнюючи дійсний

зміст та тлумачення сенсу понять в різних філософських системах, людина може зрозуміти реальність, істину власного буття.

Узагальнюючи минулі й сучасні філософські пошуки сутності людини, слід визначити головні їх підсумки. Людина й унікальна, й універсальна. Людина – вінець природи, якому немає рівних, вона володіє унікальними здібностями. Але вона й універсальна, ніщо їй не чуже – ані Всесвіт, ані біологічні інстинкти, ні витончена, піднесена діяльність.

Людина – це співвідношення внутрішнього й зовнішнього. Духовний світ людини знаходить вияв у різних формах: у діяльності, грі, праці, художній творчості. Реалізація цих форм пов'язує окрему людину із суспільством.

Людина є єдиною, неподільною, але не одномірною. Вона поєднує в собі різні рівні: біологічний, діючий, розумний, чуттєвий, раціональний, етичний. Усі вони об'єднуються світом певної, конкретної особистості. Людина творить свій духовний світ, світ цінностей, науки, мистецтва, моралі. Водночас людина – істота історична, і в якості такої вона спрямована від минулого, через сьогодення, до майбутнього.

Людині не уникнути тягара відповідальності перед собою особисто й іншими людьми. Тому їй потрібна ґрунтовна філософська база. Велика кількість людей стурбована питаннями походження людини та її призначення у світі. Проте, міркуючи над цими проблемами, вони часто навіть не підозрюють, що лишають осторонь неоціненний спадок філософської думки. Без філософії наші повсякденні погляди на людину виявляються досить бідними та малодійовими.

Контрольні запитання

1. Чому аналіз людської сутності зберігає актуальність у наш час?
2. Які відносини існують між людиною та навколишнім світом у міфології?
3. Як розвивався образ людини в античній філософії?

4. Як оцінювалася природа людини філософами середньовіччя?
5. У чому полягають основні принципи вчення гуманізму?
6. Визначте причини та сутність антропоцентричного повороту філософської думки у Новий час.
7. У чому полягають особливості марксистського підходу до визначення людської природи?
8. Схарактеризуйте основні ідеї та концепції філософської антропології.
9. Як розглядається динаміка людського буття у філософії екзистенціалізму?
10. На яких засадах вирішують проблему людини представники постмодерністської філософії?

§ 2. ПРОБЛЕМА АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ

Навчальні питання:

1. Основні інтерпретації людини. Теорія антропосоціогенезу.
2. Діяльнісна сутність людини та способи її виявлення.
3. Місце людини у світі і Всесвіті.

1. Основні інтерпретації людини. Теорія антропосоціогенезу

Проблема походження людини хвилювала мислителів кожної епохи. Філософська думка характеризується розмаїттям підходів до виникнення та розвитку людського життя. В узагальненому вигляді ці підходи можуть бути об'єднані в декілька концепцій. Основними концепціями людини є релігійна, біологічна та екзистенціально-філософська.

У **релігійній** (зокрема, християнській) інтерпретації людина розглядається як завершальний продукт творіння Бога. Створена за образом та подобою Божими, людина відпадає від Бога через скоєння першородного гріха. Унаслідок гріхопадіння внутрішній світ людини став роздвоєним, таким, що поєднував божественну та земну сутності.

Спасителем людства від тягаря гріха через розп'яття та воскресіння виступив Христос – Син Божий і Син Людський.

В основі **біологічних**, або натуралістичних, концепцій людини знаходиться той факт, що людина – це складова частина природи, особливий вид вищих ссавців *Homo sapiens* (людина розумна). Такі інтерпретації людини пояснюють її свідомість та поведінку, проводячи аналогії зі світом тварин. Так, закон боротьби між окремими індивідами за власне існування розглядався деякими вченими як універсальний, що діє і в людському суспільстві. Війни й інші конфлікти між людьми визначалися прибічниками біологічних концепцій як вияви інстинкту агресивності, що нібито був успадкований людиною від тварин.

Екзистенціально-філософська інтерпретація людини докорінним чином відрізняється від релігійної і біологічної концепцій. Фундаментальною рисою екзистенціалізму є визнання людини унікальною, неповторною істотою. Буття кожної людини розглядається представниками цього напрямку як абсолютне. На думку Ж.-П. Сартра, існування людини передує її сутності і фактично замінює її. Кожен сам відповідає за свою долю, здійснюючи свідомий вибір. Тому людина в навколишньому світі є своєрідним “проектом”, і від неї самої залежить, чи здійсниться цей проект.

Одночасне перебування людини у світі природи й у світі суспільства дає підстави для питань про співвідношення і взаємодію біологічного та соціального чинників людськості. Ще Аристотель звернув увагу на цей факт, визначивши людину як „політичну тварину”. Деякі філософи Нового часу абсолютизували розуміння людини як сукупності суспільних відносин, визначаючи її як „чистий аркуш”, що заповнюється винятково суспільством. З іншого боку, і в Новий час окремі мислителі висловлювали ідеї „вищості” однієї людської раси (зокрема, європеїдної) над іншими. Вони пов'язували це з „природними” властивостями, наперед визначеними генами та інстинктами, які нібито дають можливість створювати

культуру і оволодівати її здобутками лише представникам „вищої” раси. У зв’язку з цим виникає питання: які чинники домінують при формуванні людської свідомості та поведінки?

Учені визнали, що перетворення тварини на людину не могло бути миттєвою подією. Повинен був існувати тривалий період становлення людини – антропогенезу та об’єднання людей в єдине суспільство – соціогенезу. Вони являють собою дві нерозривні, взаємопов’язані сторони єдиного процесу – **антропосоціогенезу**. Його сутність полягає в **переході від біологічної форми руху матерії до соціальної**. На думку більшості сучасних істориків, антропологів та археологів, цей процес тривав близько 3–3,5 млн. років.

Основою теорії антропосоціогенезу стала **еволюційна теорія** англійського біолога **Ч. Дарвіна** (1809–1882) про походження видів шляхом природного відбору, що здійснювався під впливом навколишнього середовища. У процесі еволюції відбувалося зникнення проміжних форм живих організмів та постійне вдосконалення їх будови і функцій. Внаслідок конкуренції між видами та всередині одного виду виживали ті організми, які найкраще пристосовувалися до певних умов зовнішнього середовища.

Ч. Дарвін та його послідовник **Т. Гекслі** (1825–1895), спираючись на матеріали палеонтологічних, анатомічних, ембріологічних досліджень, довели генетичну спорідненість людини та тварин, зокрема – антропоїдних мавп. Однак вони не розглядали питання про те, що ж саме зумовило необхідність, утворило передумови еволюційного перетворення мавпи на людину та які етапи цього перетворення.

Розв’язанню цієї проблеми були присвячені праці основоположників марксизму. К. Маркс і **Ф. Енгельс** (1820–1895) надавали першочергового значення у процесі становлення людини її соціально значущій діяльності. У творі Ф. Енгельса „Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину” була сформульована **трудова теорія антропосоціогенезу**. Згідно з нею,

праця була визначальною умовою становлення людини. Стрижнем людської діяльності стало уміння виготовляти знаряддя праці.

Водночас праця мала свою генезу. Вона стала повноцінною предметно-практичною діяльністю завдяки взаємодії з такими чинниками соціалізації, як мова, свідомість, мораль, міфологія та ін. Унаслідок цього посилювалися і ставали все більш різноманітними зв'язки між людьми. Їх розвиток сприяв формуванню і зміцненню людських колективів.

У чому ж полягає принципова різниця між твариною й людиною, а відповідно – між біологічним об'єднанням та людським суспільством? Тварини пристосовуються до навколишнього середовища, яке визначає спосіб їхнього життя. Їх об'єднання виникають або внаслідок дії інстинкту самозбереження (стадо), або на основі біофізіологічного розподілу функцій (мурашник, бджолиний вулик). **Людина ж не просто пристосовується до певних умов, а перетворює їх у процесі спільної праці з іншими членами людського колективу** – створює світ матеріальної та духовної культури. Отже, колективна поведінка у процесі праці стає рушійною силою подальшого прогресу.

У 60-і рр. XX ст. тлумачення антропогенезу зазнало значних змін. Була сформульована **концепція „двох стрибків”**. Згідно з нею, в еволюції людини існували два переломних моменти. Перший полягав у переході від стадії тваринних попередників людини до стадії людей, що формуються, – палеоантропів. Цей перехід позначив появу соціальних закономірностей. Другий стрибок – це зміна палеоантропів людьми сучасного фізичного типу (неоантропами), що сталася на межі раннього та пізнього палеоліту. З цього часу подальший розвиток людей визначався соціальними закономірностями. Формування суспільства остаточно завершилося з появою екзогамії (заборони шлюбів всередині групи родичів) і роду.

Невід'ємним елементом антропосоціогенезу стали **морально-соціальні вимоги**, виконання яких було **обов'язковим для всіх членів колективу**. Найбільш важливі з них, які виникли ще в перших людських

об'єднаннях – це заборона вбивства іншого члена племені (а згодом – родича), заборона кровозмішувальних зв'язків, підтримання життя будь-кого із членів свого племені (пізніше – близьких людей, родичів), незалежно від його фізичної пристосованості до життя. Жорсткі каральні санкції за порушення цих правил допомогли їх утвердженню в людській свідомості, зробили неможливим повернення людей до тваринного стану. Більш розвинена мораль не скасувала жодної з цих вимог. І зараз статеві зв'язки між рідними людьми або вбивство когось із них розглядаються як абсолютне зло, відхилення від загальних норм людськості.

З іншого боку, **становлення людини** відбувається не тільки у процесі виконання вимог колективу, але й **через усвідомлення особистих почуттів, знань, поглядів та переконань**. Хоча вплив на індивіда природи і суспільства залишається незаперечним, він не є абсолютним. Визнання цього було б відмовою від людської особистості. Людина обирає певний шлях дії, спираючись на свій світогляд, і саме завдяки цьому спроможна відповідати за свої вчинки. Цей аспект людської діяльності дає підстави розглядати людину як самодіяльність.

2. Діяльнісна сутність людини та способи її виявлення

Сутність людини виявляється в декількох формах. Основними серед них є діяльність, творчість та гра.

Діяльність – це форма активного ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення. Принциповою особливістю людської діяльності є її усвідомленість. Діяльність характеризується метою, засобами, формою процесу та результатами. Вона принципово відрізняється від поняття „поведінка”. Остання пов'язана перш за все з адаптацією до природного та соціального середовища, і дії людини в цих умовах до певної міри обмежені наявними стереотипами, програмами дій. Діяльність же дозволяє людям не лише пристосовуватися до певних умов існування, але і змінювати їх.

Найбільш послідовний раціоналістичний виклад принципу діяльності міститься у філософії **Г. Гегеля** (1770–1831). Центральне місце в ній належить діяльності **абсолютного духу**. За Г. Гегелем, саме дух пробуджує в людині самосвідомість – спочатку через слово та мову. Знаряддя праці та матеріальна культура є більш пізніми, похідними проявами реалізації творчої сили духу – мислення. Таким чином, вихідна точка людського розвитку – це здатність людини усвідомити все багатство образів, які до того містяться всередині духу і є неусвідомленими.

Г. Гегель проаналізував діяльність з позицій ідеалістичної філософії. Марксистська філософія розглядала діяльність як органічну єдність чуттєво-практичних і теоретичних форм. Ця цілісність діяльності синтезується в понятті практики. Практична діяльність включає різноманітні акти перетворення об'єктів, де продукти однієї діяльності стають вихідними компонентами іншої. Саме виникнення матеріальної виробничо-практичної діяльності було передумовою становлення специфічно людського відношення до світу, подолання рамок тваринного існування. В умовах сучасного суспільства все більшого значення набуває технічна діяльність, основою якої є взаємодія між матеріальними артефактами (об'єктами та устроями, створеними людиною) та людськими знаннями, навичками, уміннями і стандартами діяльності.

Вищою формою практики є праця. Вона поєднує ряд елементів: людину з її цілями, знаннями та навичками, певні трудові операції та об'єкти праці. Об'єкти праці, в свою чергу, поділяються на предмети праці (початковий матеріал), засоби праці (перш за все – знаряддя) та продукти праці. Отже, практика являє собою єдність об'єктивної та суб'єктивної сторін. Слід зазначити, що в процесі практики відбувається не лише перетворення її об'єктів, але й розвиток людини, оскільки її властивості змінюються та вдосконалюються.

Діяльність може бути як репродуктивною (спрямованою на відтворення того, що вже існує), так і творчою. **Творчість** – це діяльність,

яка породжує щось принципово нове, таке, що не існувало раніше. Її також можна визначити як процес прийняття нестандартних рішень. Перші спроби досягнути цей феномен помітні вже в античній філософії. Так, Платон розглядав два види творчості: Божу і людську. Перша створює вічні цінності, друга ж визначається наявністю „божої іскри”, проявляючись в діяльності як філософа, так і ремісника. Творче натхнення Платон розглядав як своєрідний стан людини, споріднений з безумством. Християнство розглядало творчість людини як вищий прояв божественного в людині. У наш час творчість розглядається як результат діяльності людського мозку, де розум пов'язаний з інтуїцією.

За об'єктом творчості визначають такі її різновиди, як предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна. Вони можуть здійснюватися як окремим індивідом, так і колективом. Аналіз різноманітних форм творчості дає підстави для висновку: вона властива лише людині як суспільно-історичній істоті, є природним і необхідним доповненням раціональності.

Гра – це форма вільного самовиявлення людини. У класичній філософській традиції (І. Кант) вона розглядалася як діяльність, що не задовольняє зовнішні утилітарні потреби, приємна сама по собі і не підпорядковується конкретній меті. Людина отримує безкорисливе задоволення від самого процесу гри. **Г. Спенсер** (1820–1903) та **К. Гросс** (1861–1946) вважали гру формою вправ, що допомагають вищим тваринам зміцнювати і розвивати спадкові форми поведінки.

Некласична філософія XX ст. піддала критиці такі погляди на проблему гри, відзначивши, що інстинктивні форми поведінки, притаманні тваринам, не потребують спеціальних вправ. Нідерландський історик **Й. Хейзінга** (1872–1945) створює універсальну ігрову концепцію культури. Він розглядає гру і змагання як основу для всіх виявів людського життя: закону, філософії, поезії, релігії. Властивість гри формувати культуру Й. Хейзінга пояснює тим, що для зміни навколишнього

середовища шляхом певної діяльності людина повинна попередньо здійснити аналогічний процес у власній уяві. Важливу роль в ігровій діяльності відіграють соціальні ідеали, які визначають духовне життя суспільства. В них міститься багато ігрових елементів, оскільки ці ідеали пов'язані зі сферою мрії, фантазії, утопії. З часом, внаслідок культурного розвитку людства, ігровий елемент поступається місцем іншим видам людської діяльності – науці, праву, політиці. Витіснення гри починається в Новий час, коли ідеали суспільства починають підпорядковуватися принципу корисності, що веде до втрати вільного духу культури. Але ігровий інстинкт, на думку Й. Хейзінги, може виявитися в будь-який момент, залучаючи до гри як окремого індивіда, так і людські маси.

І діяльність, і творчість, і гра передбачають постійний контакт індивіда із суспільством. Відомо, що немовлята, якщо вони тривалий час позбавлені фізичного та емоційного контакту з людьми, деградує і врешті-решт гинуть. Отже, відсутність таких зв'язків може мати фатальні наслідки. Дослідники помітили, що така ситуація справляє негативний вплив і на психіку дорослої людини. Прикладом може бути доля злочинців, які засуджуються до тривалого ув'язнення.

3. Місце людини у світі і Всесвіті

Визначальна роль психіки у свідомості людини потребувала її поглибленого розгляду. Тому в некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст. більша увага почала приділятися **внутрішньому світу людини**. Засновник психоаналізу австрійський учений **З. Фрейд** (1856–1939) пов'язував глибинну сутність людини із сексуальним потягом – лібідо. Цей потяг вступає в конфлікт із знанням, змушеним реагувати на навколишнє соціальне середовище з його численними заборонами. Сексуальні потяги витісняються зі свідомості, вони стають несвідомими, виявляючись у сновидіннях, у різного роду нераціональних діях, у неврозах. Шлях рятування від неврозів – це аналіз людської психіки. Спочатку

кваліфікований лікар-психіатр виявляє несвідоме, а потім, якщо пацієнт здатний на це, несвідоме переводиться у свідомість. Тоді воно перестає існувати, внаслідок чого зникає джерело хворобливих неврозів. Однак ніхто і ніколи не здатний позбавити людину несвідомого повністю.

Успіхи психоаналізу визначалися виявленням поняття несвідомого, що дозволяло пояснювати різноманітні конфлікти в духовному світі особистості. Проте З. Фрейд (а згодом – ряд представників неофрейдизму у другій половині XX ст.) абсолютизував впливи несвідомого, переносячи його потяги на суспільне життя і розглядаючи їх як неподоланні.

Спробу створення нового світогляду, який має врятувати людство від духовної кризи, здійснив **П. Тейяр де Шарден** (1881–1955) – французький філософ, теолог та вчений (він є автором фундаментальних праць у сферах геології, палеонтології, археології, антропології). У праці „Феномен людини” він відзначив, що самоусвідомлення окремої людини можливе тільки одночасно з визнанням себе часткою загальної людської цілісності: „Людина не може повністю бачити ані себе поза людством, ані людство – поза життям, ані життя – поза універсумом”. Філософ відзначає, що з ускладненням живих організмів стає все більш помітною їх спорідненість. Вона знаходить вияв у близькості типів клітин цих організмів, в однаковому вирішенні ними проблем сприйняття, харчування та відтворення, в подібності методів організації індивідів у вищій спільноті і в дії єдиних законів розвитку – онтогенезу і філогенезу.

Головною ж рисою, яка відрізняє людину від тварин, на думку П. Тейяра де Шардена, є розум – еволюційне надбання людства. Саме володіння розумом дає людству докорінну перевагу над усіма формами життя, які передували його виникненню. Здатність до рефлексії філософ розглядає як передумову всього подальшого розвитку людства, оскільки завдяки роздумам над своєю сутністю, аналізу причин і наслідків власної діяльності людина може свідомо діяти у світі, який постійно змінюється. Завдяки своїй активній діяльності вона здійснює вищий синтез всього

існуючого, створює нову сферу – духу. Водночас рефлексія робить неповторним існування кожної людини, надає йому індивідуальності.

Отже, з появою людини необхідною умовою еволюції стає не тільки матеріальний, а й духовний прогрес. Саме життя, досягнувши свого мислячого ступеня, не може тривати, не піднімаючись структурно все вище. Вищою формою в розвитку світу є людська свідомість і духовність.

У другій половині ХХ ст. антропологічний принцип було доповнено антропним принципом сучасної космології, який доводить залежність існування людини від фізичних параметрів Всесвіту. Його витoki містяться в концепціях космізму **К. Ціолковського** (1857–1935), **В. Вернадського** (1863–1945). На цьому принципі ґрунтуються, зокрема, праці фізиків **Б. Картера** (саме він запровадив поняття „антропний принцип” у науковий обіг) та **Дж. Уілера**. Б. Картер зазначив, що фізичні константи, які необхідні для виникнення життя, повинні мати значення в досить вузькому діапазоні. Якби ці константи були дещо іншими, життя було б неможливе. Отже, Всесвіт влаштований саме так, як необхідно для виникнення життя. Дж. Уілер доповнив цю ідею, сформулювавши „антропний принцип участі”. Він стверджує: щоб виник Всесвіт, необхідні спостерігачі, які характеризуються наявністю свідомості. Виникнення внаслідок еволюції на певному просторі протягом певного кінцевого проміжку часу умов для появи свідомості надає смисл і значення цьому Всесвіту від початку до завершення.

Таким чином, антропний принцип характеризується двома головними ідеями:

- основні риси Всесвіту, який ми можемо спостерігати, пов’язані з існуванням у ньому життя, є необхідними для виникнення і розвитку людини;
- це пояснюється тим, що ми спостерігаємо саме ту частину Всесвіту, у якій існує суб’єкт і у якій реалізувались необхідні для його існування умови.

Однак невірно було б ототожнювати антропний принцип з концепціями антропоцентризму. Його зміст не можна сформулювати як: „Всесвіт такий, оскільки в ньому існує людина”. Антропний принцип стверджує: людина існує у Всесвіті завдяки тому, що в ній були реалізовані саме ті умови з безлічі можливих, які виявилися придатними для існування життя і спостерігача.

Отже, проблема походження та становлення людини зберігає свою актуальність. Наукове дослідження появи і становлення людини стало основою для принципово нової теорії – антропосоціогенезу. Філософи різних напрямів, які вивчали питання антропосоціогенезу, вказали на ряд головних моментів, що характеризують цей процес. До них належать єдність біологічного та соціального в людській природі, зв'язок розвитку свідомості людини із процесом предметно-практичної діяльності, поєднання впливу суспільних чинників з індивідуальними властивостями кожної особистості.

Контрольні запитання

1. Визначте сутність основних інтерпретацій людини.
2. Які проблеми характеризують взаємодію в людині біологічного та соціального?
3. Визначте сутність соціально-діяльнісного підходу К. Маркса та Ф. Енгельса до проблеми антропосоціогенезу.
4. На які принципи спирається підхід до становлення людини як самодіяльності?
5. В чому полягає різниця між діяльністю, творчістю та грою?
6. Розкрийте поняття практики та її значення для розвитку людини.
7. Як З. Фрейд пояснював особливості внутрішнього світу людини?
8. Схарактеризуйте погляди П. Тейяра де Шардена на походження та розвиток людини.

9. Поясніть, у чому полягає антропний принцип у сучасній науково-філософській картині світу.

§ 3. ПРОБЛЕМА СЕНСУ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ. ЖИТТЯ І СМЕРТЬ У ДУХОВНОМУ ДОСВІДІ ЛЮДСТВА

Навчальні питання:

1. Поняття сенсу життя та проблема цінностей у філософській думці.
2. Тема смерті і безсмертя в культурі.

1. Поняття сенсу життя та проблема цінностей у філософській думці

Філософії відомо багато “вічних” питань. Проте особливе місце серед них посідає проблема сенсу людського життя. Актуальність проблем сенсу життя людини, як і питання смерті, обумовлена їх всезагальністю для кожного з нас. Людина, на відміну від інших істот, не тільки живе, але й здатна замислюватися над своїм життям. І її роздуми над певними життєвими ситуаціями тією чи іншою мірою визначаються завдяки усвідомленню зв’язків між цими конкретними випадками й загальною метою свого існування. Смерть же накладає обмеження на це існування – і відповідно до цього примушує людину діяти, не відкладаючи своїх вчинків на невизначений термін.

Як же визначити поняття сенсу життя? **Сенс** – це те, що надає значення існуванню певного явища. Те ціле, у зв’язку з яким визначається сенс окремого явища або події, називають **контекстом**. Наприклад, значення окремого слова залежить від контексту речення, значення дії – від мети цієї дії. Так само окремі події і явища набувають сенсу, якщо розглядати їх в контексті всього життя. При цьому одна подія для різних людей матиме різний, інколи – протилежний сенс.

Від чого залежить ця різниця? Головну роль відіграють ті світоглядні засади та установки, які визначають діяльність кожного з нас. **Сенс життя**

– це стійка спрямованість свідомості, яка виявляється в соціальній діяльності особистості. Він поєднує в собі три складові частини: життєві цілі; емоційне переживання усвідомлення сенсу; практична діяльність в бажаному напрямі. Отже, спрямованість життя конкретної людини, яка об'єктивно склалася, містить у собі справжній сенс її життя. Спроби ж сконструювати сенс штучно, керуючись лише розумом, будуть приречені на невдачу. Усвідомити сенс свого життя означає оцінити його повністю.

Значна частина філософів вважає, що сенс життя людини в першу чергу визначається її ціннісними установками. Такі погляди складають основу аксіологічного підходу до сенсу життя. **Аксіологія** (від грец. „цінність” та „слово, вчення”) – це теорія цінностей, яка з'ясовує природу, якості і властивості предметів та явищ, що здатні задовольняти потреби, інтереси і бажання людей, вивчає структуру ціннісного світу.

Поняття **цінностей** вперше було визначене І. Кантом, який розглядав їх як вищі принципи людської поведінки. Самостійного значення проблема цінностей набуває з другої половини XIX ст. у працях неокантіанців – **В. Віндельбанда** (1848–1915), **Р. Лотце** (1817–1881), **Г. Ріккєрта** (1863–1936). Зокрема, Г. Ріккєрт аналізував цінності як особливу сферу, не пов'язану з діяльністю суб'єкта та об'єкта. Він розробив вчення про шість сфер буття (логіка, естетика, містика, етика, еротика, релігія), кожній з яких відповідає певний тип вічних і універсальних цінностей (істина, краса, надособистісна святість, моральність, щастя, особиста святість). Відомий німецький соціолог **М. Вебер** (1864–1920) дотримувався протилежної думки: він визначив цінність як усвідомлений інтерес людини, що формується внаслідок впливу певної історичної епохи. Відповідно до цього з розвитком суспільства цінності змінюються.

У сучасній філософській та соціологічній думці значна увага приділяється взаємозв'язкам між загальнолюдськими, суспільними, національними, груповими та індивідуальними цінностями. Цінність, яка служить інтеграції певної групи (класу, нації, народу), належить до

цінностей соціального утворення. Класифікація цінностей включає такі їх групи, як духовні, матеріальні, політичні, наукові, соціальні, релігійні, культурні, моральні, естетичні, екологічні.

Деякі філософи вважають, що **цінність** – це усвідомлення сенсу, яке може бути вірним та хибним. Вони підкреслюють еволюцію ціннісних уявлень у сучасному світі, запроваджуючи поняття „криза цінностей” та „альтернативні цінності”, розрізняючи поняття позитивних та негативних цінностей („антицінностей”). Деструктивне заміщення смисложиттєвих програм є серйозною соціальною проблемою сучасності. Є люди, які в повсякденному житті і діяльності керуються егоїстичними мотивами, вважаючи ідеали добра, краси, справедливості надто далекими від реальності. Аргументуючи свої погляди, вони посиляються на численні приклади порушення цих ідеалів у навколишньому світі. Відповідно такі люди намагаються відстояти свою можливість жити, керуючись лише власними бажаннями, і тим самим перетворити відхилення від принципів людської поведінки (наси́льство, жа́добу до зба́гачення, пия́цтво, неві́рність, невя́дчність) на нові принципи загального характеру. Проте поширення певного явища не обов’язково свідчить про його позитивний зміст. Тому і в наш час немає підстав для того, щоб відкидати цінності, які формували людину і стверджувалися людством протягом тисячоліть.

Як же **формуються** цінності? Основою їх творення є чуттєві образи. Емоційно ціннісний образ пов’язаний з людськими потягами і бажаннями, тобто з волевиявленням людини. Цінність усвідомлюється людиною через оцінювання – встановлення значущості конкретного предмета, факту, події, явища. Необхідною умовою оцінювання є зацікавленість людини в задоволенні певних потреб. Проте вони не зводяться до вимог індивідуального існування. Міра цінностей залежить і від їх відповідності певним суспільним взірцям, ідеалам. Такими загальнолюдськими ідеалами є істина, добро, краса, свобода, мир, гуманність, честь, гідність,

справедливість. Хоча уявлення про них змінюються в різні історичні епохи, ці критерії залишаються обов'язковою умовою існування людства.

Від початку свого існування людина знаходиться в пошуку сенсу. Вже в **античній філософії** виникають перші учення про сенс життя. До них належали гедоністична та евдемоністична концепції. **Гедонізм** (від грец. „задоволення”) – це вчення про те, що жити необхідно заради задоволення: прагнути здобути максимальну насолоду й уникати будь-яких страждань. Задоволення розглядалося як найвища мета життя, а прагнення до нього – як рушійна сила людської діяльності. Засновник цього вчення **Арістипп** (? – після 366 р. до н. е.) визначав чуттєві задоволення як вище благо. Вчення гедонізму неодноразово відтворювалося і в більш пізні часи (Відродження, Просвітництво). Його важливість полягає в урахуванні біологічних закономірностей, які впливають і на поведінку людини як складової частини живого світу. Проте гедонізм зводить до цих закономірностей всю складність людського життя, тим самим збіднюючи його сенс.

Евдемонізм (від грец. „щастя”) – це вчення, яке проголосило сенсом життя щастя. Воно розумілося як такий стан людини, коли сукупність задоволень більша за сукупність страждань. На відміну від гедонізму, це вчення відкидало принцип задоволення всіх бажань. Ті задоволення, які в майбутньому спричиняють страждання, розглядалися прибічниками евдемонізму як такі, що віддаляють людину від досягнення щастя. Зокрема, у вченні **Епікура** (341–270 рр. до н. е.) ідеї гедонізму й евдемонізму зближувалися, оскільки критерієм задоволення він вважав відсутність страждань та незворушний стан душі (**атараксія**). Для досягнення такого стану Епікур пропонував позбутися страхів перед богами, смертю, обмежувати власні потреби та бути поміркованим в насолодах. Отже, евдемонізм враховував не лише безпосередні, але й віддалені наслідки людських вчинків. Тим самим розуміння сенсу життя поглиблювалося.

Середньовічна християнська філософія вважала сенсом життя **досягнення спасіння душі**. Шляхом до цього є дотримання Божих заповідей, добродіє життя у відповідності до релігійних принципів.

У Новий час відбувається суттєвий перегляд попередніх концепцій. Економічний розвиток буржуазного суспільства вплинув і на виникнення філософських теорій, які намагалися пояснити природу відносин між людьми та визначити їх основні прагнення. Так, англійський філософ і юрист **Дж. Бентам** (1748–1832) стверджував, що головним принципом людської поведінки має бути принцип корисності. Суспільні інтереси він розглядав лише як сукупність індивідуальних інтересів. Бентам став засновником **утилітаризму** – наряду суспільної думки, в якому вищою цінністю визнавався безпосередньо відчутний корисний результат.

Некласична філософія кінця XIX – початку XX ст. в пошуках сенсу життя зосередилася на внутрішньому світі людини. Засновник „філософії життя” А. Шопенгауер убачав призначення та сенс людського життя у моральному та естетичному звільненні людини від „волі до життя”. Це звільнення можливе через викорінення ілюзій щодо внутрішньої автономії індивіда та усвідомлення надіндивідуальної значущості життя. Воно здійснюється у процесі формування внутрішнього сенсу, що допомагає індивіду віднайти своє справжнє „Я”. На противагу А. Шопенгауеру, Ф. Ніцше визначав сенс існування будь-якої істоти, в тому числі – людини, в прагненні максимально реалізувати одвічний інстинкт „волі до влади”.

Велику увагу проблемі сенсу людського життя приділили **екзистенціалісти**, зокрема – А. Камю. На його думку, людина, прагнучи визначити сенс свого життя, перш за все звертається до навколишнього світу. Але внаслідок глибокого споглядання дійсності людина усвідомлює лише її глибоку відмінність від себе та її байдужість до людських турбот. Ворожість світу не дозволяє людині зрозуміти його речі, і якщо ідеал

розуміння нездійсненний, то навколишній світ може характеризуватися як ірраціональний.

Французький філософ вважав, що уважний погляд на суспільство дозволяє визначити його як світ безправ'я, відчуження, приреченості та байдужості. Тому лише перед смертю людина почуває себе вільною та щасливою. Намагаючись позбутися відчаю, людина шукає духовну опору і за допомогою розуму знаходить її в ідеї Бога. Однак це, на думку А. Камю, – ще один абсурд, відплатою за який є „метафізичне самогубство” – зречення розуму. Тому, усвідомивши байдужість світу та втративши віру в Бога, „абсурдна людина”, яка є ідеалом А. Камю, доходить висновку, що джерелом всіх цінностей та єдиним суддею може бути лише вона.

Прорив у розумінні смислу життя було здійснено завдяки поєднанню філософських пошуків з досягненнями психології, яка на початку ХХ ст. вийшла на якісно новий рівень. Першу **психологічну теорію сенсу життя** розробив відомий австрійський вчений **А. Адлер** (1870–1937). Він розглянув людську діяльність не з позицій причин, що викликають певні вчинки, а під кутом тих цілей, до яких спрямована людина. Відповідно до вчення А. Адлера, сенсів існує стільки ж, скільки і людей. Не завжди сенс життя є усвідомленим. Однак він завжди існує і керує діями людей, незалежно від їх віку, статі, рівня освіти, фізичного та психічного здоров'я. Сенс життя кожної людини має об'єктивний характер, тобто може бути визначений і досліджений стороннім спостерігачем за допомогою певних знань і методів.

Після Другої світової війни зв'язок між психічним станом людини та її намаганням знайти сенс у своєму житті аналізував видатний філософ, психолог і психіатр **В. Франкл** (1905–1997). Наслідком його пошуків стала розробка **логотерапії** – вчення про смисл. Вчений підкреслював: людині необхідно не тільки шукати сенс життя, але й активно боротися за його збереження, оскільки тільки вона відповідає за це.

В. Франкл зазначав, що, незалежно від конкретних завдань, які людина виконує, в кінцевому підсумку всі люди прагнуть до одного – до повноти і завершеності: „Ми прагнемо стати самі вічним, завершеним, всеосяжним життям”. Він визначив три групи типових цінностей, що надають сенс людському життю. До них належать цінності творчості, які допомагають людині вносити до життя те, що здійснене творчою працею його особистості; цінності переживання, які дозволяють відчутти насолоду від взятого людиною із зовнішнього світу (кохання до іншої людини, насолода від краєвиду, хвилювання від улюбленої мелодії); цінності стосунків, які дають можливість зайняти усвідомлену позицію навіть у найважчих обставинах, які людина не може змінити.

Поряд із характеристикою цінностей, які дозволяють віднайти сенс життя, В. Франкл пропонував відмовитися від його пошуку як абстрактного універсального ідеалу. В кожній ситуації для людини буде існувати свій сенс. Щоб його віднайти, людина повинна спиратися на власне сумління. Воно дозволяє визначити власний шлях дій навіть всупереч тиску певних життєвих обставин.

Сучасні концепції сенсу життя можна поділити на декілька основних груп. До першої з них належать ті, що орієнтовані на **перспективу прогресивного розвитку суспільства**: на безкорисливе служіння іншим людям; на створення матеріальних і духовних цінностей загальносоціального характеру); соціально-демографічна (сенс життя – це народження і виховання дітей, продовження життя в майбутніх поколіннях). Другу групу складають концепції, що вбачають сенс життя в **удосконаленні особистості**: в її духовному розвитку; у фізичному розвитку людини. До третьої групи можна віднести концепції, які вбачають сенс життя в **діяльності або досягненні цінностей, що виникають унаслідок взаємодії особистості із суспільством**. Основними серед них є: престижна концепція (сенсом життя в ній є підвищення соціального статусу людини, її престижу); лідерська концепція (сенс життя

– це влада над людьми в будь-яких формах); конформістська концепція (сенси убагацься у пристосуванні до певної соціальної групи; принцип такого існування можна сформулювати: „Жити, як усі”); релігійна концепція (передбачає розкриття сенсу життя окремої людини через її служіння Богу).

Сенс життя людини пов’язаний з досягненням щастя. Що таке **щастя**? На це вічне питання кожен з нас відповідає по-своєму. Здебільшого визначають чотири значення цього поняття: успішна доля людини, вихід із складних ситуацій (коли людині „щастить”); відчуття сильних радощів; досягнення найвищих життєвих благ; задоволення від самого життя. Ці поняття перетинаються в нашій свідомості, що може викликати певну плутанину. Польський філософ **В. Татаркевич** (1905–1980) визначає ідеал щастя як повне, цілісне задоволення, яке триває протягом усього життя. Хоч цей ідеал і недосяжний, щасливою стає вже та людина, яка наближається до нього. А для цього слід зрозуміти: щастя залежить не тільки від умов життя, але і від людського ставлення до них.

2. Тема смерті і безсмертя в культурі

Вирішення людиною проблеми сенсу власного життя здійснюється в умовах знання про неминучість власної смерті. Це усвідомлення раніше чи пізніше приходить до кожної психічно здорової людини. Першою реакцією на нього може бути почуття розгубленості, навіть безнадії. Подолавши його, людина все ж не зможе повністю забути про невідворотність підсумку свого земного існування. Ще у Стародавньому Римі виникла приказка „Memento mori” – „Пам’ятай про смерть”.

Смерть є однією з головних тем людської культури і мистецтва. **Мотиви смерті та безсмертя** відобразилися в сюжетах архітектури та живопису, у багатьох літературних творах. У різні епохи змінювалося наповнення цих мотивів. В архаїчних культурах (Давній Єгипет, Шумер) смерть сприймалася як природне завершення життєвого циклу, як

фрагмент вічності. Класична антична філософія (Сократ, Платон) закликала позбавлятися страху смерті, оскільки вона дозволяє людській душі залишити тіло – вийти з полону. Подібні ідеї притаманні і християнству, проте важливим елементом його світосприйняття стає віра у посмертну відплату, коли людина потрапить до пекла або до раю. Знаменитий німецький художник пізнього середньовіччя **А. Дюрер** (1471–1528) створив цикл гравюр „Танок смерті”, в яких показував невідворотність смерті для представників усіх суспільних верств – священників, дворян, селян, ремісників. Діячі Відродження закликали радіти кожній миті життя – адже невідомо, що принесе наступний день.

Усвідомлення смерті триває протягом усього життя і залежить від світоглядних позицій людини, її духовного розвитку, розуміння близьких. Не слід лякатися розмов про смерть, свідомо уникати їх. Адже саме усвідомлення того, що смерть неминуча, має допомогти розумінню того, як уважно слід ставитися до життя – як власного, так і інших людей.

Роздуми про сенс життя людини в умовах неминучої смерті хвилювали багатьох письменників. Видатний норвезький драматург **Г. Ібсен** (1828–1906) у драматичній поемі „Пер Гюнт” зображує долю головного героя, який нехтував почуттями інших людей, не мав жодних моральних принципів, легковажно підпорядковуючи свої дії власним бажанням і пристосовуючись до будь-яких обставин. Та от на порозі смерті виявляється, що внаслідок такої поведінки Пер Гюнт не залишає по собі нічого цінного, що життя його подібне до цибулини, яка складається з багатьох шарів, але не має серцевини – справжнього внутрішнього змісту. І лише почуття Сольвейг, яка зберегла кохання до Пера, залишає сподівання, що його життя не буде визнане цілковито марним.

Російські письменники XIX ст. – **Ф. Достоевський** (1821–1881), **Л. Толстой** (1828–1910), **А. Чехов** (1860–1904) – у своїх творах також зверталися до цінностей, які визначають діяльність людини, хоч і виходили з різних принципів. „Якщо Бога немає, то все дозволено,” –

виголошував герой роману Ф. Достоевського „Брати Карамазови” Іван. Але для самого письменника – прибічника християнського світогляду – така позиція була неприйнятна. Л. Толстой вказував, що смерть жахає тільки тих людей, які живуть “за звичкою”, орієнтуючись на оточення, не усвідомлюючи сенсу життя. Розпач такої людини на порозі невідворотної загибелі письменник змалював у повісті „Смерть Івана Ілліча”. Справжню ж перспективу людському життю, вважав письменник, надає усвідомлення думки: „Я помру так само, як і всі..., але мої життя та смерть матимуть сенс для мене і для всіх”. Цій ідеї, на думку письменника, має підпорядковуватися діяльність кожної людини.

Українська література також неодноразово зверталася до теми смерті і безсмертя. Устами Мавки **Леся Українка** (1871–1913) у драмі-феєрії „Лісова пісня” утверджує вищий духовний сенс людського життя:

Ні! Я жива! Я буду вічно жити!

Я в серці маю те, що не вмирає!

Олесь Гончар (1918–1995) у романі „Людина і зброя” вбачає велич людини у її здатності пожертвувати своїм життям в ім’я інших людей. Саме так чинить герой твору Мирон Духнович, знешкоджуючи склад німецьких боєприпасів. Фінал роману сповнений сподіванням, що подібний вчинок у майбутньому, коли людина знешкодить останню зброю на планеті, позначить завершення „останнього кошмару на Землі”.

Отже, мислителі всіх часів думали про те, що ж людина залишає по собі на Землі. Конкретні відповіді на це питання можуть дуже різнитися. Проте їх об’єднує головний висновок – кожна людина залишає нащадкам результати своєї діяльності. Це можуть бути як матеріальні витвори, так і духовна творчість. Вони зберігаються завдяки спогадам про вчинки та почуття людини, про її діяльність. Саме з цієї діяльності складається людська культура. Таким чином, культура може бути визначена як царина символічного людського безсмертя.

Продовження життя може розглядатися і як наукова та соціально значуща мета. Проте це викликає питання необхідності такого продовження існування як для окремої особистості, так і для суспільства. Зусилля вчених-біологів спрямовані на те, щоб люди зрілого і похилого віку якнайдовше зберігали розумову та фізичну активність. Однак метою науки та суспільства має бути не лише продовження суто біологічного існування людини, але й поглиблення соціальної значущості її перебування на Землі.

Поряд із цим дискусійною є проблема евтаназії – надання можливості безболісної смерті безнадійно хворим людям. У деяких країнах світу (Голландія, Швеція, Австрія) така можливість вже передбачена законодавством, в інших евтаназія заборонена. Дискусії щодо необхідності офіційного дозволу таких дій тривають і будуть тривати.

Таким чином, сенс життя не є однаковим, загальним абсолютотом для всього людства, проте він має абсолютну цінність для кожної окремої людини. Він нерозривно пов'язаний з цінностями людини, з її одвічним прагненням до щастя. І навіть смерть не може зупинити цього поступу.

Контрольні запитання

1. Що таке сенс і контекст? Як вони пов'язані між собою?
2. Які питання розглядає аксіологія?
3. Сформулюйте основні визначення цінності як філософської категорії.
4. Схарактеризуйте вчення гедонізму та еудемонізму, визначте відмінності між ними.
5. Як проблема сенсу життя розглядалася в Середні віки?
6. У чому полягає екзистенціальний підхід до сенсу життя?
7. Чим відрізняються інтерпретації сенсу життя А. Адлера і В. Франкла від ідей їх попередників?
8. Схарактеризуйте основні підходи до визначення щастя.
9. Як тема смерті і безсмертя вирішувалася в культурі?

10. Чому культура може розглядатися як сфера символічного безсмертя людини?

§ 4. ПРОБЛЕМА СВОБОДИ

Навчальні питання:

1. Поняття свободи у філософській думці Стародавнього світу, Середніх віків та Нового часу.
2. Трактатування свободи у філософії новітньої епохи.

1. Поняття свободи у філософській думці Стародавнього світу, Середніх віків та Нового часу

Серед філософських проблем одне з ключових місць посідає проблема свободи. В різні епохи вона була гаслом боротьби за права людини. Наявність або відсутність певних свобод розглядалася як показник розвитку суспільства. Але у визначенні цього поняття між мислителями завжди існували розбіжності, інколи – протилежні позиції. За словами німецького філософа **М. Штірнера** (1806–1856), ніхто не може напевне визначити, що зробить в'язень, який залишив свою в'язницю, і що здійснить дитина, коли стане дорослою людиною. Невідомо, як вони скористаються таким надбанням, як свобода, яка є непередбачуваною та неловимою.

У сучасній філософії **свобода** здебільшого розглядається як загальне поняття суб'єктного ряду, що позначає можливість діяльності й поведінки людини відповідно до власних інтересів та цілей. Свобода визначається звільненням людини від певних обмежень (свобода „від” чогось – наприклад, від соціальної експлуатації, культурної дискримінації) і водночас слугує досягненню мети, неможливого за інших умов (свобода „для” чогось – для вдосконалення здібностей, для покращення умов життя). Отже, свобода „від” визначає ситуацію звільнення від несвободи, а свобода „для” утверджує позитивний ідеал.

Поняття „свобода” традиційно розглядалося у зв’язку з конкретними історичними закономірностями життєдіяльності соціуму. Відповідно до широкого діапазону цих закономірностей в її трактуванні позначилися, крім власне філософського, історичний, політичний, економічний, духовний, моральний аспекти. Людська свобода виявилася пов’язаною з розвитком продуктивних сил і соціально-класовою структурою суспільства, з формами державного устрою, з відносинами між людиною та природою, зі становленням самої людської особистості.

В історії філософської думки свобода традиційно розглядалася в її співвідношенні з **необхідністю**. В античні часи необхідність сприймалася як **доля, рок, фатум**, що тяжіє над вчинками людини і заперечує її свободу волі. Так, у Стародавній Греції вільне виявлення своїх бажань і прагнень пов’язувалося зі сферою духовною – з філософією та мистецтвом, які втілюють особисті ідеї творця. Фізична ж діяльність як відтворення предметів для споживання іншими людьми розглядалася як доля рабів. Тому свобода і необхідність характеризувалися як філософські антиномії – повністю протилежні поняття. Цю опозицію чітко окреслив Аристотель. Термін „свобода” він вживав для позначення протилежності між долею вільних людей та рабів, для характеристики пошуку людьми задоволень. Проте філософ ще не надавав цьому поняттю філософської загальності: він використовував його у державницькому та моральному значенні.

Епікур запровадив до структури абсолютної необхідності поняття випадку. Він зазначив, що видобування інформації про важливі явища буття, які бентежать, жахають людину (про відносини між богами, про життя та смерть, про страждання і тривоги), необхідно проводити методом множинних пояснень, які передбачають декілька причин виникнення явища. Зведення невідомого, страшного до відомого і звичного проганяє всілякі страхи, тобто робить людину вільною від них.

Отже, за часів античності домінувало **розуміння свободи як вибору свідомого рішення**. Свобода розглядалася як несумісна з необхідністю,

оскільки останню не можна змінити. Поступове подолання такого фаталізму в контексті більш широкої інтерпретації свободи бере початок в ідеях середньовічної філософії. Проблема свободи в ці часи відокремилася від інших філософських питань і стала предметом аналізу багатьох мислителів Західної Європи.

Нове тлумачення свободи відбилося в дискусії середньовічних вчених-схоластів щодо головного **принципу творення світу** – розуму або волі Божої. Якщо Бог створив світ на основі розуму, людина може досягнути його, ґрунтуючись на засадах раціональності. Тому альтернативна думка полягала в тому, що світ створений за свободою волі Бога. Цієї думки дотримувався **Іоанн Дунс Скот** (між 1266 і 1270–1308), проте він надав їй інше тлумачення: Бог як вичерпна повнота досконалості не може бути обмежений у своїх проявах жодною зовнішньою детермінантою. Якщо свобода волі обмежена хоча б однією вимогою раціональності або необхідності, вона не може бути справжньою свободою. Тому творіння світу Богом за розумом означало б несвободу Божу. Бог створює світ в акті абсолютної свободи волі, і світ як продукт цього волевиявлення є не наслідком роздумів або вибору, а втіленням суто внутрішнього імпульсу.

На цій позиції ґрунтується концепція **автономії людської волі**, оскільки, за думкою І. Дунса Скота, свобода складає глибинну внутрішню сутність волі. Це веде до оформлення індивідуалістичної концепції особистості, згідно з якою свобода людини може бути реалізована лише поза розумними основами.

Інший видатний схоласт – Фома Аквінський також визнав свободу волі людини, оскільки без цього зникла б відповідальність людей за власні вчинки. Тоді творцем зла виступив би Бог, що суперечило його визначенню як „батька добра” (Августин). Саме **свобода волі, дарована Богом, дозволяє людині здійснювати вибір між добром і злом**. Так було вирішено проблему теодицеї – виправдання Бога за існування зла.

В епоху Відродження виникло усвідомлення того, що людина покликана творити себе, усвідомлюючи та розширюючи власні можливості. Філософія Нового часу продовжила цю лінію, поглибивши її в напрямі раціональності. Знаменитий **категоричний імператив** І. Канта закликає діяти так, щоб максима (граничний ступінь виявлення) волі людини могла бути принципом загального законодавства, пов'язує свободу людини з моральним обов'язком.

І. Кант тлумачить свободу як здатність людини розпочинати, виходячи із самого себе, такий стан, чия причинність не підпорядковується іншим напрямом. **Досягнення свободи**, за І. Кантом, відбувається через **пізнання істини**. Це можливо тоді, коли людина підіймається над навколишнім світом, що сприймається нею за допомогою почуттів. За будь-яких, навіть найбільш несприятливих, зовнішніх обставин людина не повинна у своїх діях пасивно підпорядковуватися їм. Все, що здійснює людина, має ґрунтуватися на її розумі та волі.

Некласична філософія другої половини XIX – початку XX ст. також приділила значну увагу проблемі людської свободи, однак розглядала цей феномен з інших позицій. А. Шопенгауер вказував, що перспектива звільнення можлива лише на шляху морального порятунку, який відбувається, коли людина усвідомлює непотрібність, даремність пошуку земних насолод. Ф. Ніцше, якого не задовольняла така перспектива, вважав, що свобода має бути стверджена по „цей” бік світу, що в неї немає і не може бути надіндивідуального простору. За Ніцше, людина може ствердити свою свободу лише в особистому протистоянні зі світом, долаючи притаманне їй людське – мораль як колективно-егоїстичний спосіб виживання людей, що не здатні самотійно боротися.

Заперечивши антиномію свободи і необхідності, марксистська філософія розуміла свободу як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів та цілей, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. Розуміння та врахування необхідності у практичній діяльності відображене

у класичному формулюванні свободи як усвідомленої необхідності. Вперше це положення було висловлене ще у XVII ст. видатним нідерландським мислителем **Б. Спінозою** (1632–1677), але лише марксизм всебічно розкрив категорію необхідності.

Аналізуючи розвиток поняття свободи в історичному контексті, **В. Ленін** (1870–1924) вказав, що свобода конкретної особистості завжди являє собою частину свободи певного суспільства. Заперечуючи анархічні індивідуалістичні концепції свободи, В. Ленін зазначив: „Жити в суспільстві та бути вільним від законів суспільства не можна”. Це твердження лишається актуальним і в наш час.

Отже, свобода однієї людини не може існувати без визнання свободи інших людей. Межі людської свободи визначаються як співвідношенням особистісних та колективних цінностей, так і відповідальністю кожної людини за своє життя, свою працю.

2. Тракткування свободи у філософії новітньої епохи

У XX ст. різні філософські школи та напрями намагалися розширити трактування свободи, що визначалося напруженими пошуками смислу людського життя та діяльності. Представники філософської антропології торкалися проблеми свободи особистості, розглядаючи її зв'язки із суспільством. Г. Плеснер сформулював одну з головних ідей філософської антропології — ідею позиціонування як заняття людиною позиції в суспільстві відповідно до міри дистанціювання від природної реальності. А. Гелен поглибив цю думку в соціологічному напрямі, наголосивши на необхідності подолання нестабільності людського буття і досягнення його стабілізації (зокрема, через механізми культури, які позбавляють людину зайвої невизначеності). Основні ж механізми утримання стабільності — це система соціальних інститутів, що дозволяє встановлювати порядки та упорядковувати прагнення окремих індивідів.

Свобода є ключовим поняттям у філософії екзистенціалізму. Вона розглядається перш за все як здатність людини у кожній ситуації свого існування здійснювати усвідомлений вибір. Таким чином, у самовизначенні людини виражається її свобода, яку ніхто не може забрати та яка робить людину подібною до Бога. Саме свобода, вважав А. Камю, висловлює справжню сутність людини, надає сенс людському життю. Найбільш послідовно ця ідея висловлена у творі „Міф про Сізіфа”. Мислитель зазначає, що Сізіф усвідомлював нескінченність праці, на яку був приречений вироком богів, проте стійко переносив своє покарання і не думав прохати про його пом’якшення. Тому Сізіф був вільною людиною: свідомо повставши проти богів, він сам обрав свою долю.

Свобода, яка здобувається шляхом повстання, виражає людську солідарність у боротьбі проти зла, є наслідком прагнення людини до возз’єднання і спілкування з іншими людьми. Але повстання, твердить А. Камю, можливе лише в цивілізованому суспільстві, де люди усвідомлюють свої права. Він засуджує революції за „безмежність”, оскільки вважає, що в них недооцінюються межі прав та обов’язків окремих людей. На відміну від революцій, повстання правильно виявляє сутність людської природи.

Російський релігійний філософ-екзистенціаліст **М. Бердяєв** (1874–1948) вбачав свободу у внутрішній незалежності і визначеності особистості. Він виступав категоричним противником засвоєння готових істин, обстоюючи самотійність і активність людського мислення. Рушійною силою при цьому виступає свобода, яка складає творчу силу людини: „Це не вибір між добром і злом, а моє творіння добра і зла”.

На думку М. Бердяєва, свобода дозволяє людині відштовхнутися від буденного, щоб стати спрямованою до вищого життя. Це вище життя стає можливим, якщо людина здійснює свій Божий дар – дар творчості. Тому свобода розгортається у творчості, складаючи її вище буття. Філософ вживає поняття „нествореної свободи” як абсолюту, з якого виростає

особистість. Ця особистість є боголюдиною – вона утворюється внаслідок спілкування між людиною і Богом. М. Бердяєв визначив декілька рівнів людської свободи: формальний, коли воля не має предмета обрання і спрямування; матеріальний, коли свобода набуває певного змісту і цілі; зрілий, коли „внутрішня людина” органічно возз’єднується з іншими людьми та космосом.

Отже, екзистенціальне трактування пов’язує свободу з індивідуальним буттям особистості, розташовує її в центрі суб’єктивної системи цінностей. Свобода при цьому протистоїть примусу. Зокрема, Ж.-П. Сартр розглядає різноманітні „алібі”, якими користуються люди, що втрачають здатність до вільних дій. Це, наприклад, виправдання багатьох нацистів за здійснення ними злочинів у часи Другої світової війни – адже вони нібито лише виконували накази лідерів „третього рейху”. Проте це посилення для філософа не є переконливим, оскільки навіть за таких обставин людина може не підкоритися примусу, а обрати свободу – навіть ціною власного життя. Примусування може виявлятися і в інших формах, проте в будь-якому разі людина підпорядковується йому або буде діяти всупереч примусу, ґрунтуючись (свідомо або несвідомо) на тих принципах, що складають її особистісну сутність

В рамках соціокультурного трактування свободи цей феномен співвідноситься також із соціальною сферою. Зокрема, представники західної ліберально-демократичної думки **К. Поппер** (1902–1994), **Х. Арендт** (1906–1975) вбачають у понятті свободи основу існування розвиненого суспільства. Вони закладають у зміст поняття „свобода” свідоме протистояння соціальному тиску. Свобода розглядається в соціальному контексті (через поняття „демократичні свободи”, „правові свободи” та ін) як наслідок подолання несвободи. Так, Х. Арендт вважає джерелом людської свободи „активність” – спілкування між людьми, яке створює можливості для зародження нового. Життєдіяльність в умовах суспільства, на її думку, розгортається лише в тому випадку, коли людина

виявляє себе в тій частині соціуму, яка належить їй особисто – є її власністю. Відторгнення людини від власності створює основу для обмеження свободи та виникнення тоталітаризму, за умов якого людина втрачає свою індивідуальність.

Символічне трактування свободи вбачає в ній певний абстрактний ідеал, до якого прагне людина – як свідомо, так і несвідомо. Водночас під впливом деяких чинників (самотність, відповідальність, знання, необхідність вибору) людина може відступити від цього ідеалу. Відбувається, за висловом Ж.-П. Сартра, „втеча від свободи”. За такого стану людина не відчуває необхідності щось змінити в навколишньому світі, вона розглядає себе як сформовану річ, яка нездатна до самостійної дії. Тоді свобода витісняється, вибір відкидається, особиста відповідальність заперечується, і людина пливе за течією повсякденного існування.

Сподівання на здобуття певного універсального чинника свободи (наприклад, великих грошей) часто веде до посилення залежності людини від цього чинника. Слід також зазначити, що деякі цінності сучасного життя (комфорт, споживання, створення віртуальної реальності за допомогою телебачення, комп’ютерних ігор або спілкування в Інтернеті) небезпечні за умови їх абсолютизації, перетворення на стереотипи. Постійно женучись за цими явищами, які стають масовими, людина втрачає особисту індивідуальність. Вона виконує певну роль, керуючись нав’язаними їй правилами. Свобода людини за таких умов може виявитися у відмові від нав’язаних їй „життєвих сценаріїв”.

Отже, феномен свободи постійно присутній в людському житті, проте завжди знаходиться в русі та зміні. Людина може як здобувати свободу, так і втрачати її, що пов’язано як із зовнішніми, так і з внутрішніми причинами. Але потяг людства до свободи зберігається від давнини до сьогодення. За виразом видатного англійського політичного і суспільного діяча XIX ст. **Б. Дізраелі** (1804–1881), людина не створюється

обставинами – навпаки, обставини створюються людиною. Тому наявність внутрішньої свободи особистості є підґрунтям для здобуття свободи зовнішньої.

Контрольні запитання

1. З якими аспектами існування і розвитку людства пов'язана проблема свободи?
2. У чому проявилось протиставлення свободи та необхідності в античній філософії?
3. Як пояснювала свободу волі середньовічна західноєвропейська філософія?
4. Схарактеризуйте поняття свободи в філософії І. Канта.
5. Що означає розуміння свободи як усвідомленої необхідності?
6. Визначте сутність свободи в її екзистенціальному трактуванні.
7. Як співвідносяться свобода і примушення?
8. Як розглядається свобода в ліберально-демократичній суспільній думці?
9. У чому полягає символічне бачення свободи та яким чином може відбуватися її витіснення з людського життя?

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1

1. Алексеев В. П. Становление человечества. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
2. Арендт Х. Vita activa, или о достойной жизни. – СПб. : Алетейя, 2000. – 437 с.
3. Астрофизика, кванты и теория относительности. – М. : Мир, 1982. – 565 с.
4. Бердяев Н. А. Самопознание. – М. : Книга, 1991. – 445 с.
5. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. – М. : Правда, 1989. – 607 с.

6. Берн Э. Люди, которые играют в игры. Игры, в которые играют люди. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 480 с.
7. Бичко І. В. та ін. Філософія: Підручник. – К. : Либідь, 2001. – 408 с.
8. Введение в философию: Учебник для вузов. В 2 ч. / И. Т. Фролов, Э. А. Араб-Оглы, Г. С. Арефьева и др. – М. : Политиздат, 1989.
Ч. 1. – 367 с.
Ч. 2. – 639 с.
9. Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К. : Наукова думка, 1997. – 288 с.
10. Іваницька А. Г. Ідея свободи в історико-філософському вимірі // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 170–176.
11. Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
12. Кант И. Трактаты и письма. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
13. Картер Б. Совпадение больших чисел и антропологический принцип в космологии // Космология: теория и наблюдения. – М. : Мир, 1978. – С. 368–380.
14. Леонтьев Д. Обретение смысла // Духовный мир человека. – М.: Аванта+, 2004. – С. 441–460.
15. Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи. – К. : Наукова думка, 2005. – 272 с.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7–544.
17. Мигولاتьев А. А. Проблема свободы и ответственности человека // Социально-политический журнал. – 1998. – № 4. – С. 49–62.
18. Паскаль Б. Мысли. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 367 с.
19. Печчеи А. Человеческие качества. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.
20. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.
21. Смысл жизни: Антология. – М. : Прогресс, 1994. – 591 с.

22. Спиркин А. Г. Философия: Учебник. – М. : Гардарики, 2001. – 816 с.
23. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека. – М. : Прогресс, 1981. – 367 с.
24. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 239 с.
25. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л.Ф. Ильичева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
26. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
27. Фрейд З. Психология бессознательного. – М. : Просвещение, 1990. – 447 с.
28. Фролов И. Т. Избранные труды: В 3 т. – М. : Наука, 2003. – Т. 3. О человеке и гуманизме. – 789 с.
29. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М. : АСТ, 1998. – 784 с.
30. Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник. – К. : Наукова думка, 2000. – 272 с.
31. Хейзинга Й. Homo Ludens: В тени завтрашнего дня. – М. : Прогресс, 1992. – 460 с.
32. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 1991. – 512 с.
33. Человек: образ и сущность (Гуманитарные аспекты). Совесть, труд, счастье. – М. : ИНИОН РАН, 1998. – 291 с.
34. Шелер М. Избранные произведения. – М. : Гнозис, 1994. – 413 с.
35. Шостромм Э. Анти-Карнеги, или человек-манипулятор. – Л. : Світ, 2002. – 112 с.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

§ 5. СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. ТИПИ І ФОРМИ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Навчальні питання:

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції.
2. Суспільне виробництво, його складові.
3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку.

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції

Соціальна філософія – розділ філософського знання, що досліджує найбільш загальні характеристики суспільного життя, колективної людської діяльності, а також місце особистості в суспільстві. Суспільство є предметом багатьох наук, які називають соціальними науками (соціологія, політологія, демографія, соціальна статистика, соціальна психологія, економічні та юридичні науки). Особливість соціальної філософії полягає у тому, що вона визначає фундаментальні основи і сенс існування суспільного життя, умови збереження цілісності та упорядкованості суспільства як єдиної системи. Крім того, в межах соціальної філософії осмислюється методологія наукового пізнання суспільного життя, узагальнюється досвід суспільних наук.

Поняття „суспільство” є ключовим у соціальній філософії. Саме слово „соціальний” походить з латинської мови, у перекладі означаючи „суспільний”. Без усвідомлення сутності суспільства ми не можемо зрозуміти ані походження та смислу життя людини, ані взаємовідносин людей зі світом природи, ані закономірностей культурного розвитку людства. Тому перш за все необхідно знайти відповідь на питання: що ж собою являє суспільство?

У сучасній філософії і науці поширені чотири основних значення поняття „суспільство”:

- суспільство – це будь-який конкретний, просторово обмежений, соціальний організм, що є відносно самостійною одиницею функціонування і розвитку життєдіяльності людей (окрема країна, група країн, регіональна спільнота людей);

- суспільство – це весь людський світ, який включає усі історичні спільноти минулого та сучасності;

- суспільство – це кожен вид реальної взаємодії людей безвідносно до певних форм його існування (специфічні суспільні утворення – народ, нація, велика або мала соціальна група);

- суспільство – це певний тип, етап, стадія розвитку людства (наприклад, традиційне, феодальне, індустріальне суспільство).

У найбільш загальному значенні **суспільство – це сукупність людей, об’єднаних конкретними інтересами, потребами і видом діяльності**. В якості родових утворень суцього людина та суспільство постають у нерозривній єдності. Родова природа суспільства полягає в тому, що воно є соціальною формою виробництва і відтворення людей. А родова природа людини знаходить вияв у категорії „людська гідність”, що поєднує обов’язкові фізичні, біологічні, соціальні, духовні, психологічні якості, у випадку втрати яких люди припинили б представляти людину як рід. Люди можуть існувати і розвиватися тільки в соціальних умовах, а суспільство функціонує на ґрунті активності людських індивідів, об’єднаних у спільноти, між якими виникають певні соціальні відносини.

У розумінні сутності суспільства саме цей аспект – співвідношення суспільства та індивіда – є головним. У чому полягає основа суспільного життя? З чого слід розпочинати дослідження суспільства – з індивіда чи з тих соціальних зв’язків, до яких він включений? Щодо цієї проблеми існують три основні інтерпретації:

- первинним є суспільство;

- первинним є індивід;
- первинною є єдність індивіда та суспільства: суспільство створює людину, а людина одночасно створює суспільство.

Перший підхід складається ще в античній філософії. Зокрема, Аристотель пояснює суспільні зв'язки дією природного, природженого людям стану. Вираженням соціальності (політичності) людини є початкова нерівність людських здібностей, а звідси впливає і природна відмінність людських функцій. На думку Аристотеля, не суспільство є похідним від людини, а, навпаки, людина похідна від суспільства: людина поза суспільством є абстракція, реально настільки ж неможлива, як неможлива жива рука, відокремлена від тіла, якому вона належить.

Представники європейської філософії Нового часу – **Т. Гоббс** (1588–1679), **Дж. Локк** (1632–1704), **Д. Юм** (1711–1776), **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778), вважали, що суспільство почалося з окремого індивіда, з постаті ізольованої, внутрішньо самодостатньої людини: її здібності, поведінка, дії визначають характер суспільства. Вважалось, що така ізольована людина вступає в суспільні відносини, виходячи із своїх прагматичних інтересів. Зокрема, **Т. Гоббс** у творі „Левіафан” висловлює думку, що в цілях самозахисту, аби не знищити один одного в міжособній війні, людям було необхідно укласти суспільний договір, який обмежив права окремих індивідів і почав охороняти загальні інтереси людей. Це сприяло переходу від природного стану до суспільства. Суспільство визначається у цих концепціях як сума індивідів. Змусити індивіда переслідувати інтереси інших людей можна лише примусово. У запровадженні та організації такого примусу і полягає, згідно з поглядами згаданих мислителів, необхідність існування суспільства.

Інші спроби визначення первинного утворення, з якого бере початок суспільство, приводили до проголошення таким утворенням родини, недиференційованого суспільства (племені або родової общини), „соціального атома” (термін **Я. Морено** (1892–1974), що позначає

сукупність індивіда і тих осіб, з якими індивід контактує у певний момент). Однак всі ці поняття уже передбачають існування певних структурних зв'язків між їх складовими; отже, вони не можуть бути визначені як початкові.

Заслуга відкриття зв'язків між елементами суспільства належить К. Марксу. Згідно з його висновком, суспільство не складається з індивідів, а є сумою тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один щодо одного. Саме у суспільних відносинах і міститься вихідна клітинка суспільства. Ідея суспільства притаманна самій людині як суспільній істоті. Людина і суспільство з'являються в історії одночасно, причому суспільство породжує не свідомість людей, а доцільна і цілеспрямована трудова діяльність. Основоположною структурою суспільного буття К. Маркс вважав економічні відносини між людьми.

Соціальна філософія XX–XXI ст. поглибила поняття соціальної реальності. Основу суспільства її представники вбачають у феномені інтерсуб'єктивності – міжособистісних зв'язків, у яких зберігається людське „Я”. Сама соціальна реальність виявляє себе як множина таких „Я”, кожне з яких є унікальним, непередбачуваним, не запрограмованим. Фундатором такого підходу виступив М. Вебер.

Основними питаннями суспільного буття людей є такі питання:

- у чому полягає основа суспільного життя?
- як виникло суспільство і як воно існує?
- за яких умов суспільство зберігає свою цілісність?
- які типи суспільств існували та існують сьогодні на планеті?
- як співвідносяться суспільство і особистість?

Історично суспільство виникає разом із виникненням людини. Слід пригадати, що сутність цього процесу передає поняття „антропосоціогенез”. Спочатку людські об'єднання ґрунтувалися на кровно-родинних зв'язках, але з часом, внаслідок зростання населення й ускладнення суспільного життя виникли перші соціальні структури (право,

мораль). Вони підтримували цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи стабільність і можливість його саморозвитку.

Що ж саме визначає суспільний спосіб життя людини? Попри всі розбіжності філософських поглядів на проблему історичного виникнення суспільства, в людському бутті є три очевидності, які можна визнати як головні риси людини та суспільства. До них належать:

- **трудова діяльність** – людина є активною за своєю природою, а праця стала фактором єднання людей, який забезпечує виробництво і розподіл матеріальних та духовних благ;

- **колективність** – людина є соціальною істотою, вона прагне до спілкування, не здатна сформуватися як людина на самоті; саме в межах суспільства можливо виявити, оцінити людські набутки і зберегти кращі з них для наступних поколінь;

- **духовність** – людина здатна до пізнання, має свідомість і самосвідомість, прагнення до творчості, до свободи, добра, любові.

Жоден із цих чинників не є первинним щодо інших двох. Людська діяльність, суспільність, духовність розвивалися через взаємовплив, взаємне коректування одне одного. Не можна сказати, що виникло раніше – людина чи суспільство. Становлення людини відбувалося як становлення суспільної істоти, а становлення суспільства – як розвиток саме людського суспільства.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють головні **функції** суспільства:

- функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення життєвих потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);

- функцію регулювання й організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування політичних, правових, моральних, релігійних

відносин);

· функцію акумуляції і збереження людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх на механізм соціальної пам'яті, на засоби духовного зростання особистості.

2. Суспільне виробництво, його складові

Головною складовою людської життєдіяльності є трудова діяльність. Саме вона становить основу розвитку суспільства на всіх етапах його існування. Однак слід нагадати: трудовою діяльністю людина почала займатись настільки, наскільки мала до цього певні природні передумови. Тому процес становлення суспільства постає як взаємодія природного і народженого в його надрах соціального.

Суспільні відносини – це форми взаємодії та взаємозв'язків, що виникають у процесі діяльності між соціальними групами та всередині кожної з них. Кожна людина входить до складу багатьох соціальних груп, які постають суб'єктами цих відносин. Суспільні відносини включають такі головні системи, як матеріальні відносини та духовні відносини. Матеріальні відносини виникають внаслідок практичної діяльності людини, відображають цю діяльність (виробничі відносини, екологічні відносини). Духовні відносини пов'язані з розвитком суспільної свідомості, створенням і збереженням у ній певних ідей та цінностей (моральні, правові, художні, релігійні відносини). Особливим видом соціальних відносин є міжособистісні відносини, які не зводяться до одного із двох названих класів.

Вихідним пунктом розвитку суспільних відносин є **суспільне виробництво** – процес, у якому люди, пов'язані певними відносинами, створюють матеріальні блага у вигляді засобів виробництва і предметів особистого споживання, необхідних для людського існування. Саме виробництво засобів виробництва стало початком людської історії.

Суспільне виробництво – досить складне утворення. Воно включає в себе дві підсистеми: матеріальне та духовне виробництво. Кожна з них стає реальністю лише в рамках певних суспільних відносин і завдяки створенню відповідного типу особистості. **Матеріальне виробництво** спрямоване на задоволення головних потреб і інтересів людей. **Духовне виробництво** створює для людини певне духовно-теоретичне середовище, дає необхідні знання, творить ціннісні парадигми.

Матеріальне виробництво є системотворчим компонентом розвитку соціуму, оскільки суспільство не може існувати без створення і вдосконалення матеріальних благ, що задовольняють численні людські потреби. Матеріальне виробництво також виступає дійовим стимулом духовного життя людей, забезпечує розвиток науки і мистецтва, філософії і моралі, політики і права. Нарешті, матеріальне виробництво визначає характер та спрямованість розвитку суспільного виробництва, зумовлюючи залежно від рівня свого розвитку певну соціальну структуру суспільства, певний тип політичної організації, спосіб життєдіяльності людей, тип особистості, зміст права, моралі.

Характер і рівень матеріального виробництва визначаються тим способом освоєння природи, в межах якого воно здійснюється. **Спосіб виробництва** – це конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Визначивши продуктивні сили як активну форму ставлення людей до природи, а виробничі відносини – як сукупність відносин, що складаються між людьми в процесі освоєння ними навколишнього середовища, розглянемо структуру продуктивних сил та виробничих відносин, з'ясуємо джерела і механізм розвитку виробництва, проаналізуємо діалектику взаємодії його структурних елементів.

Продуктивні сили є системою суб'єктивних і речових елементів, необхідних для процесу матеріального виробництва. Суб'єктом виробництва є люди в якості робочої сили. Це поняття передбачає володіння певними науковими знаннями, професійними навичками,

досвідом у відповідній сфері практичної діяльності. Іншою складовою продуктивних сил є речові елементи, що поділяються на засоби виробництва та предмети виробництва. Засоби виробництва – це знаряддя праці і система забезпечення їх: механізми, машини, комунікації. Предмети виробництва – це частина природи, що залучена до процесу виробництва, те, на що спрямована людська праця.

Виробничі відносини, по-перше, мають суто економічний зміст, оскільки визначають спосіб поєднання людей і засобів виробництва на основі певного характеру власності; по-друге, носять суспільний характер, бо є відносинами людей із приводу їхнього місця в системі суспільного виробництва, ролі в організації праці, способів одержання певної частки суспільного багатства; по-третє, є первинними, бо визначають собою інші суспільні відносини.

Головним у змісті виробничих відносин є **форма власності на засоби виробництва**. Залежно від форми власності виробничі відносини набувають вигляду відносин панування і підкорення, відносин співробітництва тощо. Відносини власності реалізуються через такі структурні елементи, як відносини організації виробництва, обміну, розподілу і споживання. У сукупності вони повинні бути системою забезпечення функціонування матеріального виробництва в інтересах суспільства, а не системою самозабезпечення, яка реалізує корпоративні інтереси організаторів виробництва, що зберігають монополію на розподіл виробленого продукту.

Доки власність у системі виробничих відносин функціонує як система відчуження людини від процесу праці і виробленого продукту, основою людської сутності буде лише виробнича функція. **Сенс відчуження**, за К. Марксом, полягає в деформуванні сутності сил людини, внаслідок чого людина позбавляється своєї родової творчої суті. Соціально-економічні чинники відчуження – це стихійний поділ праці,

приватна власність на засоби виробництва й експлуатація найманої праці, система поневолення, соціальна нерівність.

Джерелом розвитку способу виробництва є суперечність між продуктивними силами, які розвиваються, й виробничими відносинами, що забезпечують зв'язок робочої сили із засобами та предметами праці. Виробничі відносини через свій стабільний характер у міру вдосконалення продуктивних сил починають обмежувати їх, тому зміни в продуктивних силах зумовлюють потребу змін і у виробничих відносинах. Так діє загальний соціологічний закон визначального впливу способу виробництва на різні сторони суспільного життя. Дія цього закону виявляється протягом усього історичного розвитку людства.

Виробничі відносини є й чинником розвитку продуктивних сил. Нові виробничі відносини (форма або носій власності, організація виробництва, обмін, розподіл та споживання) стимулюють розвиток і вдосконалення продуктивних сил, вимагають постійного зростання продуктивності праці, підвищення її кількісних та якісних параметрів. У цьому проявляється активна роль виробничих відносин у розвитку продуктивних сил.

Отже, нові продуктивні сили готують передумови нового способу виробництва, а нові виробничі відносини реалізують ці передумови. Новий спосіб виробництва є закономірним результатом розвитку попереднього способу, в надрах якого виростають нові продуктивні сили, що потребують нових виробничих відносин.

3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку

Соціально-філософський аналіз історичного розвитку людства передбачає узагальнення конкретних подій і явищ у житті різних країн та народів у більш масштабних категоріях, що відображали б саму сутність навколишньої реальності. Перші спроби такого узагальнення зустрічаємо вже в античній філософії. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує

низку суспільств, розвиток яких вступає в суперечність з інтересами їх громадян (тимократія, олігархія, демократія, тиранія), і протиставляє їм свій проект ідеальної держави. У творах італійських гуманістів епохи Відродження були визначені три головні епохи історичного розвитку – антична, середньовічна, нова. Однак лише у XIX ст. все розмаїття світового конкретно-історичного матеріалу було узагальнене в межах формаційної теорії, розробленої К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, взятого у його цілісності, який розвивається і функціонує відповідно до притаманних йому об'єктивних законів на ґрунті певного способу виробництва. Основними структурними елементами формації є базис і надбудова. Виробничим відносинам, що складають **економічний базис** суспільства, відповідає **надбудова**, до якої входять суспільна свідомість, ідеологічні відносини, а також соціальні інститути, що закріплюють їх (мораль, держава, право). Зазначені елементи надбудови органічно взаємопов'язані між собою, а також пов'язані з базисом економічними відносинами, у які включені люди у процесі своєї життєдіяльності. Ідеї не виникають з нічого. Вони є прямим чи опосередкованим відображенням інтересів і потреб, які зароджуються та знаходять оформлення в базисі. Елементами формації є й певні соціальні суб'єкти – роди, племена, стани, класи, партії. Значущість категорії формації полягає в тому, що вона відтворює об'єктивну логіку історичного процесу, враховує загальні закономірності поступального розвитку людства, встановлює зв'язки між різними сферами суспільного життя.

Формаційна теорія допомагає характеризувати матеріальну основу певного **конкретно-історичного типу суспільства** – первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Цією основою вона визначає спосіб виробництва, який утворюють продуктивні сили та виробничі відносини. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами стає причиною переходу до іншої, більш

досконалої формації. Ця суперечність постійно відтворює конкретно-історичний спектр суперечностей у структурі виробничих відносин, які формуються на базі цього способу виробництва, а також стосується самої людини, накладаючи свій відбиток на спосіб її життя. Діалектика базису та надбудови, вся сукупність виробничих відносин великою мірою визначають виникнення і сутність різних ідей, поглядів, світогляду людей у певний період розвитку суспільства.

Беручи до уваги **визначальну роль базису**, не слід забувати і про **відносну самостійність надбудови**. Надбудова не пасивно відображає базис, а активно допомагає йому зміцнитися, функціонувати й розвиватися. Урахування різноманітності духовного життя суспільства, знання причинно-наслідкових зв'язків забезпечують можливість цілеспрямовано формувати надбудову, підвищувати потенціал її активності, що, у свою чергу, дозволяє вдосконалювати виробничі відносини, забезпечувати розвиток продуктивних сил. Від здатності елементів надбудови ефективно вирішувати назрілі проблеми і забезпечувати прогресивний розвиток суспільства залежить примноження загальнолюдських цінностей. Важливу роль у вирішенні цих завдань відіграє політична організація суспільства, в першу чергу – держава.

Інститути політичної організації – це сукупність державних органів, політичних партій, суспільних організацій, різних соціальних груп, що регулюють використання політичної влади в суспільстві. Зміст політичної організації і механізмів взаємовідносин її складових елементів визначають спосіб виробництва та рівень розвитку базису. Економічні відносини визначають політичну організацію суспільства; політична організація, у свою чергу, закріплює ці відносини у формі політичних відносин різних соціальних груп.

Головним інститутом політичної організації суспільства є держава. У класичному варіанті **держава** – це система трьох підсистем – законодавчої, виконавчої і судової, взаємопов'язана діяльність яких втілюється в

нормативних актах, обов'язкових для всіх громадян. Державу характеризують три ознаки:

- публічна влада, яка спирається на армію і поліцію;
- стягнення податків з населення для утримання апарату влади і системи забезпечення її;
- поділ населення не за родовою, а за територіальною ознакою.

У процесі історичного розвитку держава постійно зазнає змін. Новий спосіб виробництва викликає до життя і новий тип держави, який знаходить вияв у формі конкретної організації державної влади.

У соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук відбувається в напрямі визначення певної детермінанти або рушійної сили історії (техніки, економіки, свідомості).

У **натуралістичних концепціях** розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, космічними процесами. Ці концепції єднає невизнання суспільства специфічною сферою реальності, якісно відмінною від природи. До найбільш поширених натуралістичних концепцій розвитку людства належать:

- **соціал-дарвінізм.** Ця концепція, засновником якої став Г. Спенсер, пояснює закономірності розвитку суспільства законами біологічної еволюції, поширює на суспільство принцип природного добору – боротьби за існування, виживання найбільш пристосованих до цієї боротьби;

- **соціобіологія.** Її представники розглядають суспільне життя за моделлю біологічної популяції. Всі прояви соціальності, вважають соціобіологи, мають генетичний базис, запрограмовані біологічною еволюцією, суттєво не відрізняються від їх аналогів у тваринному середовищі;

- **географічна школа.** У соціальному пізнанні основну роль розвитку суспільств і народів вона відводить географічному положенню і

природним умовам – клімату, сировинним запасам, водним ресурсам. Основоположниками цієї концепції суспільства виступили філософи Просвітництва. У ХХ ст. в межах цієї школи виникла концепція **геополітики**, яка обґрунтовує політичне життя суспільства необхідністю боротьби за „життєвий простір”, за розширення „природних” кордонів для виживання суспільного цілого. Сучасні прибічники геополітики поділяють світ на „зону прогресу” (країни „Півночі та Заходу”) й „зону технічної та соціальної відсталості” (країни „Півдня та Сходу”). На базі такого поділу робляться висноки про правомірність експансії „держав прогресу” щодо решти держав;

- **фрейдизм та неофрейдизм.** Його основоположники З. Фрейд, **Е. Фромм** (1900–1980) пояснюють суспільне життя з позицій психології, поширюючи характеристики внутрішнього світу людини на основні сфери розвитку соціуму (культуру, мораль, політику та ін.);

- **теорія етногенезу.** У ній суспільне життя розглянуте через існування етносів – великих угруповань, в появі і розвитку яких вирішальна роль належить космічним та природним факторам. Автор цієї теорії історик **Л. Гумільов** (1912–1992) спирався на ідею В. Вернадського про наявність на Землі біохімічної енергії живої матерії (біосфери). На цій енергії, відповідно до її ритмів, існують і розвиваються етноси як біологічні організми – носії пасіонарності. Уся історія була розглянута Л. Гумільовим як виникнення, піднесення, занепад та перетворення одних етносів на інші, зумовлені набуттям або втратою пасіонарності.

Спільною рисою **ідеалістичних концепцій** є пояснення суспільного розвитку духовними факторами – релігійними віруваннями, ідеями і прагненнями видатних історичних діячів, розвитком пізнання та науки. Г. Гегель пояснював історію суспільства розвитком духовної культури і, врешті-решт, розвитком світового розуму. М. Вебер особливу увагу приділяв культурним цінностям як вирішальному моменту соціального життя. Зокрема, у відомому творі „Протестантська етика і дух капіталізму”

велику роль в розвитку капіталістичних відносин в Європі він убачав у релігії протестантизму.

У **технократичних концепціях Р. Арона (1905 – 1983), У. Ростоу (1916–2003), Д. Белла (нар. 1919)** історія людства постає як процес, детермінований розвитком техніки. Рівень розвитку техніки обумовлює певну стадію суспільного прогресу. У зв'язку з цим вважається, що вся історія людства – це перехід від традиційного, або аграрного суспільства з його натуральним господарством і становою ієрархією, до індустріального суспільства, де панує ринкове господарство, склалися демократичні засади людського життя. Деякі технократи вважали перспективою розвитку людства зосередження влади в руках представників передових техноструктур, що, нібито, могло б забезпечити процвітання всього суспільства.

У **марксистській соціальній філософії (в матеріалістичному розумінні історії)** визначальна роль відводиться матеріальному виробництву і економічним відносинам. Незважаючи на широке розмаїття способів трудової діяльності різних епох, країн та народів, ця діяльність у своїй основі зберігає універсальний характер: поза нею неможливе саме існування людства. Тому праця була схарактеризована К. Марксом та Ф. Енгельсом як вічна природна умова людського життя, що притаманна усім суспільним формам цього життя. Єдність історичного процесу забезпечується і визначається матеріальним виробництвом суспільного життя.

Всі названі фактори є суттєвими і необхідними в соціальному розвитку, всі вони певним чином зумовлюють плин історичних подій. В еволюції суспільства важливі всі форми життєдіяльності – матеріально-економічні, політичні, релігійні, моральні – в їх історичній єдності та взаємозв'язку. Суспільство – система, джерела розвитку якої включають цілий спектр різних сил – природних, власне соціальних, духовних. Їх співвідношення змінюється в ході історії і не може бути передбаченим з

математичною точністю. На формування тієї чи іншої суспільної структури впливають і природні особливості, і наука, і економіка, і техніка, і технологія, і устрій політичної системи, і наявна ідеологія та рівень духовної культури, і національні особливості, і міжнародні умови, і роль особистості.

Контрольні запитання

1. Визначте зміст категорії „суспільство” та схарактеризуйте головні філософські підходи до його виникнення.
2. Які чинники визначили появу і розвиток суспільства?
3. Які складові утворюють систему соціальних відносин?
4. Схарактеризуйте категорії „виробничі відносини” та „продуктивні сили”. Як вони пов’язані між собою?
5. У чому полягає сутність відчуження? Які шляхи його подолання?
6. Які структурні елементи включає суспільно-економічна формація?
7. Яку роль у політичній надбудові суспільства відіграє держава?
8. Визначте головні чинники історичного процесу та соціально-філософські концепції, що пояснюють цей процес.

§ 6. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Навчальні питання:

1. Відносини власності у суспільстві. Соціальна структура та її складові.
2. Соціальні групи, їх головні види.
3. Соціальна суперечність як чинник суспільного розвитку.

1. Відносини власності у суспільстві. Соціальна структура та її складові

При розгляді попередньої теми було зазначено, що власність на засоби виробництва характеризує сутність виробничих відносин. **Основу**

виробничих відносин складають відносини власності на засоби виробництва. Вони визначають зміст певної економічної системи, є первинними серед усіх відносин цієї системи. Власники засобів виробництва – землі, сировини, машин, транспорту – відіграють провідну роль і в житті певного суспільства в різні історичні епохи.

Дослідження дозволяє визначити різні історичні форми привласнення. В умовах первіснообщинного ладу панувала **общинна власність**, що було зумовлено рівнем розвитку продуктивних сил. Низька продуктивність праці могла бути компенсована лише колективістською організацією праці: в іншому випадку первісні люди не змогли б забезпечити навіть головні потреби – іншими словами, не змогли б вижити.

Зростання продуктивності праці, пов'язане перш за все з „неолітичною революцією”, створювало більші можливості індивідуалізації виробництва. На завершальному етапі існування первісного ладу виробництво починає локалізуватися в межах родини. Збереження традиційних відносин общинної власності в цих умовах ставало гальмом для прогресу виробництва. У зв'язку з цим виникає необхідність їх заміни відносинами приватної власності. Саме **приватна власність** заклала фундамент розвитку наступних стадій історичного розвитку – рабовласницької, феодальної, капіталістичної.

На ґрунті певного способу виробництва матеріальних благ і суспільного розподілу праці виникає соціальна система, яка характеризується конкретною структурою. **Соціальна структура суспільства** – це цілісна сукупність усіх спільнот, які функціонують у цьому суспільстві, в їх взаємодії. До цих спільнот належать роди, племена, класи, нації, родини, виробничі колективи. Відповідно до цього у соціальній структурі суспільства можуть бути виділені етнічна, демографічна, класова, професійно-освітня структури. Їх взаємодія на кожному етапі розвитку суспільства певною мірою відрізняється.

Етнічна структура суспільства характеризує виникнення і розвиток різних соціально-етнічних спільнот – більш-менш стійких історично сформованих угруповань людей. Головними історичними типами етносів є рід, плем'я, народність, нація. **Рід** – об'єднання кровних родичів, що мали спільне походження, місце проживання, мову, звичаї і вірування – був основною людською спільнотою в первісному суспільстві; він виконував не лише етнічні, але й виробничі та соціальні функції. **Плем'я** – об'єднання родів, які відділилися один від одного, – стало більш високою формою людської спільноти. В основі її залишалися кровнородинні зв'язки; члени племені також були об'єднані єдиною мовою, самосвідомістю, спільними елементами первісної культури. Рід і плем'я були історично необхідними типами етнічної структури: на їх основі виникли вищі, більш складні форми етносів.

У процесі розпаду родоплемінних зв'язків і утворення класового суспільства виникає **народність** – соціальна спільнота людей, що має свою мову, територію, певну спільність культури, основи економічних зв'язків. Нарешті, **нація** формується на етапі розвитку капіталізму. Крім спільності території і мови, її головними ознаками стають спільність економічного життя, що характеризується господарчою спеціалізацією районів країни та посиленням зв'язків між ними, а також спільними рисами психічного складу (менталітету), закріпленого в культурі.

У сучасному розвитку соціально-етнічних спільнот помітні дві головні тенденції. Перша – це етнічна диференціація – процес самовизначення певної соціально-етнічної спільноти, що відображає її прагнення до утвердження національної незалежності, суверенітету. Друга тенденція – це інтеграція, яка передбачає розширення міжнаціональних відносин, поглиблення міжнародних економічних зв'язків та діалогу культур. Ці дві тенденції спрямовані на задоволення багатогранних потреб кожного етносу, а також сприяють прогресу соціального буття, оскільки

ведуть до реалізації потенціалу кожного народу, до взаємозбагачення соціально-етнічних спільнот.

Демографічна структура суспільства характеризує рух **народонаселення** – сукупності людей, яка безперервно відтворює себе. Розвиток суспільства значною мірою пов'язаний з такими чинниками, як загальна чисельність населення, темпи його зростання, міграційна рухомість, статевовікова структура, стан психофізичного здоров'я. Залежно від того, на якому рівні перебувають ці показники, вони полегшують прогресивний розвиток суспільства чи, навпаки, – посилюють деградацію.

Класова структура суспільства зумовлена існуванням певних **класів** – великих груп людей, які характеризуються чотирма головними **соціально-економічними ознаками**:

- місце у певній історичній системі суспільного виробництва;
- відношення до засобів виробництва;
- роль у суспільній організації праці;
- спосіб одержання та частка прибутку.

Всі ці ознаки існують у нерозривній єдності. Головна ознака утворення класів – це відношення до засобів виробництва. Від цього відношення залежить і місце в системі виробничих відносин (клас експлуататорів – клас експлуатованих), і роль в організації праці (організатор – виконавець), і спосіб одержання прибутку (трудовий – нетрудовий) та його частка (максимальна, мізерна, пропорційна участі у праці).

Професійно-освітня структура суспільства утверджується після остаточного здійснення трьох великих суспільних поділів праці – відділення скотарства від землеробства, ремесла та торгівлі від сільського господарства, розумової праці від фізичної праці. Поза існуванням наявних і виникненням нових професій, поза вдосконаленням системи освіти відтворення та розвиток соціуму стають неможливими. Розвиток знань,

умінь, навичок кожної людини, максимальна реалізація нею своїх здібностей забезпечується саме в межах цієї структури.

Розгляд соціальної структури суспільства в історії філософії було розпочато вже в часи античності. У працях Платона та Аристотеля ми виявляємо оригінальні теорії соціальної структури, в яких помітне прагнення відтворити полісну єдність у соціально-філософському контексті. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує свій ідеал суспільства, яке складається з трьох груп – мудреців, воїнів та працівників. Аристотель визначав соціальну структуру за допомогою понять „поліс” та „політія”. Поліс – це певне населення, узятє в цілому (наприклад – Афіни). Політія – це устрій полісу, його організаційна структура. З точки зору Аристотеля, політія є цілісним організмом, який не може існувати без законів, що упорядковують його життя.

Спроби за допомогою аналізу соціальної структури виявити головні проблеми суспільного ладу є характерними для філософських концепцій Нового часу (теорії „суспільного договору” у Т. Гоббса, Дж. Локка, філософія Французького Просвітництва).

З другої половини XIX ст. теоретичні дослідження соціальної структури посідають одне з ключових місць у рамках нової науки — соціології. Серед класиків соціології, які внесли великий вклад до розробки цієї проблеми, слід назвати, перш за все, **О. Конта** (1798–1857), **Е. Дюркгейма** (1858–1917). У середині XX ст. в рамках школи структурного функціоналізму, зокрема, в **Т. Парсонса** (1902–1979), була здійснена грандіозна спроба розгорнутої реконструкції соціальної структури. З 70-х рр. XX ст. в соціальній науці виявляється прагнення до синтезу мікро- та макродосліджень соціальної структури. Серед теоретиків цього напрямку слід назвати **Ю. Хабермаса** (нар. 1929), який розглядає комунікативний аспект соціальної взаємодії, **Е. Гідденса** (нар. 1938), який акцентує увагу на відтворенні соціальної структури в самій соціальній діяльності суб'єктів.

2. Соціальні групи, їх головні види

Сучасні дослідники соціальної структури суспільства широко використовують поняття соціальних груп. Визначають три категорії цих груп: малі, середні і великі.

Малі соціальні групи – це невеликі групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю, перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки. Малі соціальні групи відзначаються великим різноманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: родини, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільноти, товариські компанії, шкільні класи, студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються відповідно до установлених і, як правило, офіційно зафіксованих цілей, статутів, інструкцій. Джерелом формування других є особисті симпатії чи антипатії, любов, дружба. Роль малих груп як суб'єктів суспільного розвитку порівняно незначна. Але у формуванні особистості ця роль може бути визначальною. Більш докладно її буде розглянуто у темі „Особистість і суспільство”.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Їх різновидами є мешканці одного села чи міста, працівники певного підприємства, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні джерела формування – від стихійних (наприклад, склад односельців) до організованих (виробничі колективи, створені для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших завдань).

До **великих соціальних груп** входять етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки). Між їх членами немає безпосередніх контактів. Їх об'єднує фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення

людьми об'єктивних обставин свого життя, спільність певної визначальної риси.

Серед великих соціальних груп як суб'єктів розвитку суспільства головна роль належить **класам**. Їх виникнення було зумовлене суспільним поділом праці, закріпленням певних видів діяльності за великими соціальними групами. Іншим чинником утворення класів стала приватна власність, що розділяє людей за їх відношенням до засобів виробництва та привласненням результатів праці.

Як великі соціальні групи класи вступають між собою в економічні, політичні, правові, моральні, духовні відносини. Розвиток цих відносин характеризується як міжкласовими, так і внутрішньокласовими суперечностями. Відносини між основними класами (зокрема, між феодалами та кріпосними селянами, між буржуазією та пролетаріатом) завжди є антагоністичними. Відносини ж між неосновними та основними класами можуть мати неантагоністичний характер (наприклад, відносини між селянством та пролетаріатом у капіталістичному суспільстві).

У докапіталістичних формаціях класова структура суспільства доповнювався поділом людей на стани. **Стан** – це соціальна група, що володіє закріпленими у звичаях і законах певними правами та обов'язками, які передаються від покоління до покоління. Характерним прикладом є існування у середньовічному суспільстві Західної Європи трьох основних станів: духовенства (*oratores* – ті, хто моляться), світських феодалів (*bellatores* – ті, хто воюють) та третього стану (*laboratores* – ті, хто працюють – міщани, селяни). Ліквідація станового поділу європейського суспільства відбувається в Новий час, коли складається капіталістичний спосіб виробництва.

У новітню епоху в західній соціальній філософії відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. До них, зокрема, належить **теорія соціальної стратифікації**, початок якої заклали М. Вебер і **П. Сорокін** (1899–1968). Стратифікація – це диференціація певної

сукупності людей на великі групи відповідно до їх ієрархічного рангу. Такі групи дослідники позначають поняттям „страта” (від латин. strata – шар). **Ознаки страт** різноманітні: рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички. Але варто зазначити, що в основі різних концепцій стратифікації у сучасній соціальній філософії залишаються чотири ознаки класу. Наприклад, М. Вебер використовував ці ознаки, додаючи до них такі показники, як професійна кваліфікація, соціальний статус, партійна приналежність. Критеріями страт також можуть бути наявність чи відсутність владних функцій, рівень освіти та ін. Кількість страт у суспільстві сучасні автори визначають по-різному – здебільшого від 4 до 8, інколи – більше.

До великих соціальних груп належать також **соціальні верстви**, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) — наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

Суб’єктом суспільного розвитку також виступає народ. Це поняття є багатозначним. У широкому розумінні **народ** – це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). У вузькому розумінні (етносоціальному) – це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільнот людей. Це також соціальна спільнота, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об’єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

3. Соціальна суперечність як чинник суспільного розвитку

Основною формою суспільного розвитку є **соціальні суперечності**. Вони є відносинами єдності й боротьби соціальних суб’єктів, що мають протилежні інтереси через нерівномірний розподіл соціальних благ. Суперечності є виявом єдності й боротьби соціальних суб’єктів між собою на основі протилежних інтересів, як у матеріальній, так і в духовній сфері.

Розгорнуте вчення про соціальні суперечності було розроблене у філософії марксизму. Соціальні суперечності й конфлікти, за К. Марксом, мають класову природу, що зумовлена економічними чинниками – відносинами власності на засоби виробництва. Класові суперечності є внутрішніми, визначальними, саме вони детермінують інші другорядні і зовнішні протиріччя суспільства.

Зусиллями О. Конта, Г. Спенсера, Т. Парсонса, М. Вебера у філософії кінця XIX–XX ст. відбувся подальший розвиток теорії соціальних суперечностей. Ці філософи звернули увагу на роль зовнішнього середовища, різних соціальних інститутів, міжособистісних стосунків, адаптивних здібностей людини. Внаслідок цього було виявлено багатофакторність соціальних суперечностей.

Завершальною ланкою механізму вирішення суперечностей у системі соціальних відносин є соціальні конфлікти. Їх дослідження здійснювали, зокрема, такі мислителі, як **Р. Дарендорф** (нар. 1929), **М. Дойч** (нар. 1920). **Соціальні конфлікти** – це взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, зумовлена розбіжністю (різницею чи протилежністю) інтересів індивідів та соціальних груп стосовно необхідних їм благ. Тим самим соціальні конфлікти характеризують такий аспект соціальних суперечностей, як єдність та боротьба протилежностей, діалектичну сутність якого було розкрито Г. Гегелем і К. Марксом.

Єдність протилежностей виступає умовою соціального конфлікту. Боротьба протилежностей характеризує моменти становлення, розгортання, подолання соціальних суперечностей, тому соціальний конфлікт існує різною мірою на кожному з цих етапів, а не лише як етап розгортання (загострення) соціальних суперечностей.

Конфлікт безпосередньо пов'язаний з боротьбою протилежних сил та тенденцій розвитку, з певними суперечностями між ними. Але протилежності не є зовнішніми силами. Вони належать певному цілому, спільноті (родині або виробничому колективу, племені, народності,

державі). При цьому в межах цієї спільноти наявні не лише протилежність, але і єдність інтересів, що створює об'єктивну основу для врегулювання конфлікту.

Ще одне важливе філософське питання – співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників у виникненні, протіканні і вирішенні соціального конфлікту. Співвідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей зводиться, по суті, до філософського питання про відносну цілісність системи. Суперечності, зовнішні для певної соціальної системи, виявляються внутрішніми для системи вищого порядку, в якій перша виступає як підсистема. Наприклад, суперечності між двома сусідніми державами є зовнішніми для їх буття, але вони виявляються, з одного боку, внутрішніми для відповідного регіонального співтовариства, а з іншого – впливають на внутрішні суперечності між певними соціальними групами, політичними елітами, правлячими колами.

Щоб виявити зв'язки суперечності як глибинного відношення, що існує постійно, і конфлікту як його гострого вираження, прямого зіткнення протилежних сил (часто із застосуванням насильства), треба включити в розгляд середню ланку – конфліктну ситуацію. Вона характеризується зростанням напруги між протилежними силами і може бути поступово пом'якшена, якщо сторони (або одна сторона) йдуть на поступки, вживають ефективних заходів щодо врегулювання назріваючого конфлікту, використовують правові, політичні, ідеологічні механізми для досягнення компромісу. В іншому випадку навіть порівняно незначний привід виникнення конфліктної ситуації може стрімко перерости в конфлікт із застосуванням масового насильства.

Для глибшого розуміння сутності соціальних конфліктів дослідники розробляють їх типологію. Перший тип соціального конфлікту – конфлікт між суспільствами, починаючи із зіткнень племен в далекі часи і кінчаючи війнами XX ст. між коаліціями найбільших держав світу. Суб'єктами тут виступають держави. У врегулюванні подібних конфліктів основна роль

належить міжнародному праву. При цьому слід мати на увазі, що сила часто-густо виявляється вищою за право і періодично призводить до утворення нової системи держав, зміни відносин між ними. Наприклад, після укладання Версальського мирного договору в 1919 р. вважалося, що зміни державних кордонів гарантовані міжнародним правом і тим самим усунуто загрозу виникнення нового світового конфлікту. Однак за двадцять років спалахнула Друга світова війна, яка перекреслила ці сподівання. Після її завершення як у Європі, так і в усьому світі склалися нові відносини між державами, виникли нові соціальні інститути для їх регулювання.

Другий тип конфлікту – це конфлікт між етнічними групами в межах певного суспільства, що має власну державність. Об'єктом суперечки можуть бути територія, міра суверенності наявних або бажаних територіальних одиниць (в рамках даної держави), боротьба за відокремлення.

Третій тип соціального конфлікту – конфлікт між соціальними групами в межах суспільства. На нього звертав основну увагу марксизм, оскільки класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом, за К. Марксом, відкриває дорогу до заміни капіталізму соціалізмом. Якщо на Заході, переважно завдяки наявності надприбутків за рахунок країн, що розвиваються, цей тип конфлікту нині набув більш цивілізованих форм, прориваючись окремими страйками та демонстраціями, то у країнах периферійного капіталізму він, поєднуючись із боротьбою знедолених селян проти латифундистів, часто набуває вигляду збройних виступів проти держави і правлячих класів.

Складнішим є питання про оцінку соціальних конфліктів, що призводять до якісних зрушень в історичному розвитку суспільства. Тут головним критерієм постає оцінка конфлікту з позицій історичного прогресу. Зокрема, утворення національних держав (Англії, Франції, Нідерландів) у Європі на початку Нового часу створило умови для

подолання феодальної роздробленості і подальшого розвитку капіталізму. Водночас воно супроводжувалося численними конфліктами та війнами, оцінювати які слід із позицій конкретно-історичного підходу.

Соціальні конфлікти виконують низку важливих **функцій**:

- виявлення гострих соціальних проблем, які зумовлюють розгортання конфлікту;
- відтворення соціальної рівноваги;
- стимуляція соціокультурної динаміки, здійснення переоцінки цінностей.

Отже, протягом існування людського суспільства складається і постійно змінюється його соціальна структура. Диференціація суспільства дозволяє його суб'єктам виконувати все складніші функції, тим самим спрямовуючи соціум до нових цілей. В якості цих суб'єктів виступають соціальні групи. Соціальні суперечності є постійним фактором цього руху. Завдяки подоланню наявних суперечностей суспільство виходить на новий рівень розвитку.

Контрольні запитання

1. Схарактеризуйте сутність категорії „власність” та її історичні зміни.
2. Визначте головні складові соціальної структури суспільства.
3. Як в історії філософії розглядалася соціальна структура?
4. Чим відрізняються малі, середні та великі соціальні групи?
5. Проаналізуйте відмінності класів та станів.
6. Розкрийте зміст теорії соціальної стратифікації.
7. Як пов'язані соціальні суперечності та соціальні конфлікти?
8. Визначте головні типи соціальних конфліктів.

§ 7. ОСОБИСТІСТЬ І СУСПІЛЬСТВО

Навчальні питання:

1. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”.

2. Історичні типи взаємин людини і суспільства.
3. Проблема свободи і відповідальності особистості.

1. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”

Для того, щоб усвідомити місце людини в суспільстві, необхідно визначити її головні, сутнісні риси. Пригадаємо, що людина має біосоціальну природу. З одного боку, це жива (біологічна) істота з притаманними їй рисами, що властиві всьому людському роду. З іншого боку, людина – це істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності, комунікації, системи цінностей людина стає „суспільною істотою”, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з’ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, живуть в одну епоху, в однакових природних та культурних умовах, відрізняються один від одного. Відкриття людського „Я” стає можливим завдяки одночасному усвідомленню категорій „Ти”, „Він”, „Вона”, „Ми”, „Ви”, „Вони”, з якими нерозривно пов’язане „Я”. Для відображення всієї глибини людської сутності використовуються такі поняття, як індивід, індивідуальність та особистість.

Розглянемо ці поняття більш детально. Значеннєвим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є індивід (від лат. *individuum* – неподільне). Під поняттям „індивід”, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, індивід має особливі якості, завдяки яким він відрізняється від інших: фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), природні задатки, особливості мислення і психіки (властивості пам’яті, уяви, темпераменту, характеру),

специфічні потреби. Отже, **індивід** – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.

Поняття „індивід” тісно пов’язане з поняттям „індивідуальність”. На думку радянського психолога **С. Рубінштейна** (1889–1960), людина є індивідуальністю через наявність особливих, неповторних властивостей, які реалізуються в судженнях, вчинках, культурних потребах людини. Неповторність цих властивостей впливає з усієї сукупності відносин конкретної людини зі світом природи, суспільством, іншими людьми. На відміну від індивіда, який характеризується одиницністю, поняття індивідуальності акцентує увагу на тому особливому, специфічному, своєрідному, що відрізняє конкретну людину від усіх інших. Невід’ємною складовою цієї своєрідності є індивідуальні здібності людини, які реалізуються в її соціальній діяльності.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних рис людини – поняття „особистість”. Більшість сучасних філософів виходить із розуміння особистості як системи ясно інтегрованих в індивіді соціально значущих рис та соціальних відносин суспільства. **Особистість** – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб’єктивність, здатну освоювати і змінювати світ. Кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Індивідом народжуються, а особистістю стають: усе особистісне буття можна визначити як процес безперервного становлення. Як зазначав видатний італійський мислитель **А. Грамші** (1871–1937), проблема особистості – це перш за все питання про те, яке місце людина посідає у світі, не тільки те, чим вона є, але й чим може стати, створивши власне життя. Отже, поняття „особистість” містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов’язку, а також до установок суспільної моралі.

Особистість являє собою системну якість, якої індивід набуває у практичній діяльності через взаємодію з іншими людьми. Тому поняття „особистість” слід розкривати через практичну діяльність, що є основою формування та розвитку особистості. Основу особистості становить **система суспільно значущих рис**, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному та культурному житті суспільства. Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномена, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості часто відносять зовнішній вигляд людини, а також все те, що зроблено її руками й інтелектом.

Соціальна складова особистості формується у процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. **Теорія соціальних ролей** була розроблена Т. Парсонсом; низку її положень розвинув американський психолог **Е. Берн** (1910–1970). Згідно з нею, кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, дитини. Суспільна діяльність, дружба, любов, суперництво формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого „Я” , на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, що можна засвоїти механічно, без осмислення сутності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Морально-духовна самосвідомість має бути тією платформою, на якій розгортається виховання й розвиток особистості. Цей процес неможливий без розвитку свідомості, яка задаватиме траєкторію особистісного зростання людини. „Образ Я” є ядром особистості, що зберігається протягом усього її життя, незважаючи на мінливі обставини, зміни в оцінках і почуттях. Предметність цілісного „образу Я” як системи уявлень людини про саму себе та емоційно-ціннісного ставлення до себе складають особистісні цінності – психологічні новоутворення, що відображають найбільш безпосередньо значущу для суб’єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він вирізняє, усвідомлює, утверджує своє „Я”, внаслідок чого ця сфера стає простором його життєдіяльності.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему. Кожен із цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення. Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході **соціалізації** – процесу навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, суспільного та індивідуального досвіду, що перетворює людину на члена суспільства. Важливе місце у процесі соціалізації відіграє виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. В основі механізму соціалізації знаходиться активна творча діяльність, завдяки якій відбувається включення людини в життя суспільства. На думку Т. Парсонса, саме соціалізація, разом із дією механізмів соціального контролю, забезпечує існування суспільства у стані „соціальної рівноваги”, який гарантує збереження головних людських цінностей. Ця рівновага є рухливою, що забезпечує не тільки відтворення, а й розвиток суспільства.

Водночас із соціалізацією відбувається процес **інтеріоризації** особистості – формування стабільних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій із предметами й оволодіння зовнішніми знаковими засобами. Інтеріоризація особистості передбачає активне засвоєння нею певної

інформації, знань, ролей, формування ціннісних орієнтацій. Слід зазначити: не всі соціальні цінності, які людина усвідомлює, реально стають її особистісними цінностями. Необхідною умовою такої трансформації є практичне включення суб'єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності. Проміжною ланкою, що опосередковує цей процес, постає система цінностей референтної для індивіда групи. Першою такою референтною групою для дитини є родина. Починаючи з підліткового віку, особливого значення у передачі цінностей відіграє спілкування з товаришами. Залежно від того, яка мала група є референтною для дитини, її цінності можуть стати каталізатором або бар'єром для засвоєння соціальних, у тому числі загальнолюдських цінностей.

Важливим фактором, що впливає на формування особистості, є соціальне середовище. **Соціальне середовище** – це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, але й родина, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості, формують своєрідність її духовного світу.

Саме у суспільстві особистість отримує можливість реалізувати свій потенціал, що знаходить вияв у її соціальній активності. **Соціальна активність** – це іманентний людському буттю феномен певних соціальних дій, який містить ціннісно обумовлену мотивацію, сукупність вчинків і результат, що впливає на подальшу ціннісну динаміку у свідомості особистості, а також спричиняє зміну статусу суб'єкта або зміни соціальної ситуації. Соціальний характер активності полягає в розумінні її як суспільної функції, а етичний компонент обумовлений наявністю ціннісної платформи.

Зв'язок цінностей та соціальної активності існує у двох площинах:

- цінності лежать в основі структури соціальної активності і визначають її характер;

- соціальна активність, як і процес формування ціннісних орієнтацій, має місце на різних етапах людського життя; залежно від того, у якій стадії перебуває засвоєння цінностей, залежить інтенсивність соціальної активності.

Складовою характеристики соціально активної особистості є її здатність до творчості. Пригадаємо, що творчість є специфічною діяльністю: в усіх своїх видах вона спрямована на створення нового. **Творча особистість** – це людина, яка виявила творчий підхід у певній діяльності, реалізувала свої можливості, відкрила для себе світ духовного самовдосконалення. Людина має постійно перебувати у стані творення, зокрема, своєї особистості. Певні внутрішні чинники, свідомий вибір вищих моральних ідеалів повинні допомогти людині перебороти себе на шляху самовдосконалення і самореалізації як особистості творчої. Користуючись поняттям „духовність”, можна говорити не тільки про самовизначення особистості як невинне формування себе шляхом вибору, відповідальності, комунікації, пізнання навколишнього світу, але й про інші важливі моменти життєдіяльності людини.

Отже, буття особистості характеризується низкою важливих рис – самостійністю й самобутністю, відповідальністю й обдарованістю, свідомістю й різнобічністю. Тож виникає необхідність проаналізувати типи взаємозв’язку в системі „людина – суспільство”, завдяки яким стає можливим формування цих особистісних якостей.

2. Історичні типи взаємин людини і суспільства

У кожен історичну епоху існує сукупність умов – матеріальних, соціальних, духовних, – які визначають соціальний тип людини і характер її взаємин із суспільством – **історичний тип соціальності**. Основи вчення

про історичні типи соціальності були закладені К. Марксом, який на основі формаційного підходу до історії виділив **три основні типи соціальності**:

- відносини особистої залежності;
- відносини речової залежності при особистій незалежності;
- відносини вільних індивідуальностей.

На думку К. Маркса, першим історичним типом відносин між особистістю й суспільством є **відносини особистої залежності**, поширені в усіх традиційних суспільствах – докласових та класових. Для них характерна **залежність людини від жорстко регламентованої системи суспільних зв'язків** – роду, громади, стану, каст. У докласових суспільствах ще відсутня експлуатація людини людиною, а особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного роду. Інтереси особистості ще не були відокремлені від інтересів колективу: права й обов'язки людини були не особистими, а родовими. Отже, особистості в архаїчному суспільстві не існувало. У процесі розвитку праці і суспільних відносин відбувається диференціація соціальних функцій людей. Здобуваючи особисті права й обов'язки, усвідомлюючи певну міру особистої відповідальності, людина все більше починає відокремлюватися від роду і розвиває в собі якості суб'єкта. Так поступово людина стає особистістю.

Другий історичний тип відносин між особистістю та суспільством – **відносини речової залежності при особистій незалежності** К. Маркс пов'язував із **розвитком капіталістичного товарного виробництва, ліквідацією системи позаекономічного примусу до праці**. Наслідком цього стає руйнування відсталих соціальних структур, станових перешкод. Це призводить до атомізації суспільства – поділу на безліч незалежних індивідів, не пов'язаних відносинами особистої залежності. Формальна рівність між людьми з різним майновим станом призводить до того, що одні змушені продавати, а другі зацікавлені купувати робочу силу. Суспільні відносини у своїй основі стають відносинами товаровиробників,

приватних власників – виробничими відносинами. Виникає новий тип соціальних відносин – відносини речової залежності людей при їх особистій незалежності. Головною формою соціальних зв'язків виступає мінова вартість і капітал.

Розвиток відносин особистості із суспільством у цей період є суперечливим процесом. З одного боку, індустріалізація суспільства сприяє звільненню людини від станових зв'язків, перед нею відкриваються небачені раніше можливості спілкування, саморозвитку. З іншого боку, ці можливості визначає приватна власність, що робить людей нерівними, закріплює різні форми відчуження особистостей від суспільства і одна від одної.

Третій тип відносин між особистістю і суспільством – **відносини вільних особистостей**. К. Маркс вважав необхідною умовою цього соціалістичні революції, що ліквідують буржуазне суспільство, експлуатацію людини людиною. У сучасній соціальній філософії поширена думка, що умови для формування відносин вільних особистостей створює перехід розвинених країн у стадію постіндустріального суспільства. На цій стадії розвитку класовий розподіл поступається місцем професійній диференціації, сфера послуг поступово починає переважати над сферою виробництва. Постіндустріальна епоха формує матеріальні і духовні передумови для використання всіх надбань культури, набутих людством, в інтересах розвитку особистості. Таке суспільство створює умови для появи вільної особистості, яка має можливості вільно вибирати відповідно до своїх здібностей професію, місце і спосіб життя.

Існують й інші типології взаємин особистості й суспільства. Зокрема, західні соціологи виокремлюють такі **соціальні характери особистості** на різних історичних етапах розвитку суспільства:

- особистість „традиційно орієнтована” (архаїчне суспільство);

- особистість „орієнтована зсередини” (активний суб’єкт конкурентної боротьби епохи вільного підприємства);
- особистість „орієнтована ззовні” (суб’єкт є підлеглим бюрократичній організації, пов’язаний з ускладненням промислового виробництва й урбанізацією суспільства);
- автономна особистість (суб’єкт відкидає конформізм в ім’я незалежності своїх суджень, свого покликання, усвідомлює свою відповідальність перед суспільством).

Е. Фромм бере за основу своєї типології відносин між особистістю і суспільством різні **історичні типи самовідчуження людини**. Він вирізняє чотири типи соціального характеру: накопичувальний, експлуататорський, ”рецептивний” (пасивний), ринковий.

Розвиток гуманної, вільної, відповідальної особистості безпосередньо пов’язаний із системою її духовних цінностей, які є опозицією цінностям утилітарно-прагматичним. **Духовність** завжди передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, вона є центрованою на моральній культурі людства. Цілі й наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому виконують функцію вищого критерію для орієнтації у світі та опори для особистісного самовизначення. Сфера духовних цінностей охоплює сенс життя, милосердя, справедливість, чесність, толерантність, добро, любов, тобто сенс вищих моральних категорій.

Особистісна моральна культура є необхідною умовою духовно-практичної діяльності суб’єкта культури (суспільства, спільноти, класу, групи, колективу, особистості). Вона полягає в умінні діяти на основі моральної свободи, що передбачає етичну точку зору на весь навколишній світ. Це обумовлює – через систему суспільних цінностей й ціннісних орієнтацій особистості – спрямованість діяльності особистості на користь суспільства і спрямованість суспільства на користь кожної особистості.

Отже, особистість може бути вільною тільки у вільному суспільстві. Тільки високоорганізоване суспільство створює умови для формування активної, всебічно розвиненої, самостійної особистості, і саме ці якості робить мірою оцінки людських чеснот. Прикладом такого суспільства є правове суспільство, де кожна людина являє собою самоціль і вищу цінність. Саме в такому суспільстві долається відчуження людини від власності та влади, повною мірою реалізуються принципи демократії й гуманізму у взаєминах між його суб'єктами.

3. Проблема свободи і відповідальності особистості

У сучасних умовах розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають. У зв'язку з цим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особистості та її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому. Який же зміст мають категорії „свобода” і „відповідальність”?

Свобода особистості пов'язана з її здатністю мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок примусу. В історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, для представників античної філософії – Сократа, Епікура, Сенеки – свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – **Ансельма Кентерберійського** (1033–1109), **Альберта Великого** (1193–1280), **Фоми Аквінського** – свобода розуму та вчинків можлива тільки в межах церковних догматів; поза межами ж їх свобода являє собою тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної справедливості; ці погляди відстоювали, зокрема, **П. Гольбах** (1723–1789), **П. Лаплас** (1749–1827).

Велику увагу проблемі свободи приділили представники німецької класичної філософії. І. Кант характеризував свободу як інтелігібельну (недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для **Й. Фіхте** (1762–

1814) свобода – єдина абсолютна реальність; Г.Гегель розумів під свободою багатопланову реальність, що у всіх своїх проявах являє форму об'єктивації абсолютного духу.

Розмаїття визначень поняття „свобода” доводить, що свобода є складним, багатоаспектним феноменом. У чому ж полягають відмінності філософських підходів при тлумаченні категорії „свобода”?

Ще в середньовічній філософській традиції (Августин, Іоанн Дунс Скот) виразно виявився волютаристський підхід до визначення свободи. Волютаризм (від лат. *voluntas* – воля) – це ідеалістичний напрямок у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. **Воля – це філософська категорія, що позначає здатність вибору цілі діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення.**

У філософії Нового часу волютаризм як самостійний напрямок був розроблений А. Шопенгауером, який розглядав волю як сліпу нерозумну першооснову світу, недосяжну для раціонального пізнання, що диктує свої закони людині. На думку німецького філософа, кожен індивід усвідомлює себе як наділеного всією волею до життя; наслідком цього є егоїстичне ставлення до всіх інших індивідів. Ф. Ніцше розвинув положення волютаризму, вважаючи, що боротьба волі визначає сутність космосу і соціального життя. На його думку, прагнення підпорядкувати своїй волі будь-яку іншу (індивідуальну чи колективну) волю – властолюбство – є провідною нормою суспільного життя.

Як визначальну характеристику людського буття розглядали волю і представники екзистенціалізму. Зокрема, Ж.-П. Сартр зазначав: людина стає такою людиною, якою зробить себе сама. Людина – не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою хоче стати. І оскільки людина виявляє волю вже після того, як починає існувати, вона є лише тим, що сама з себе робить.

Не можна заперечувати, що воля справді відіграє величезну роль у людському житті. Людина, позбавлена волі до дії, не може розвиватися та

вдосконалюватися: у бурхливому потоці життя вона буде захоплена течією, подібно до човна без весел. У характері такої людини братимуть гору такі якості, як лінощі, беззмистовне мрійництво, пристосуванство, заздрість. Така людина легко стає об'єктом маніпуляцій, що можуть бути здійснені іншими людьми у власних інтересах.

Однак, визнаючи великий вплив вольових зусиль на розвиток особистості, не можна й абсолютизувати його, розглядаючи у відриві від мети, досягненню якої ці зусилля підпорядковані. У соціально-політичній практиці волютаризм знаходить вираження в діяльності, що не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується індивідуальними бажаннями окремих суб'єктів. Волютаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства та окремої людини.

На думку прибічників **фаталізму** (від лат. *fatalis* – фатальний), історія людства та життя кожної людини окреслені долею, Божою волею або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків у межах замкнутої каузальної системи (раціоналізм Т. Гоббса, Б. Спінози). Фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безальтернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм призводить до смирення людини перед своєю долею, прирікає її на пасивність і покірність, на відмову від удосконалення суспільства. Найбільшого поширення фаталізм у вигляді різноманітних окультних доктрин (астрології, нумерології) набуває в кризові періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волютаризм з його ідеєю довільності людських вчинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визначені. Відомо, що в повсякденному житті люди зустрічаються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реальних умов життя, соціальних відносин, засобів досягнення певної мети. Люди не в змозі

змінити все навколишнє життя, однак мають певну свободу волі у виборі цілей та шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей їхніх дій. Крім того, люди певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, є не абсолютною, а відносною: вона втілюється в життя шляхом вибору того чи іншого плану дій. У цьому полягає об'єктивна підстава свободи як феномена людського життя.

Вільний вибір суб'єктом варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Справжній вибір є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої діяльності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. Вільний вибір є випробовуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність.

Що ж являє собою відповідальність із позицій соціальної філософії? **Відповідальність** – це поняття, що позначає міру відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, діючим суспільним нормам, загальним інтересам. Залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій – індивідуальну, групову, колективну. Відповідальність обумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв'язками між соціальними суб'єктами, що вимагають від людини виконання певних обов'язків. Вона формується внаслідок вимог, які висуває до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки.

Механізм дії соціальної відповідальності передбачає контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків, доведення правоти чи провини суб'єкта у певній ситуації. Проблема відповідальності передбачає з'ясування умов, за яких суб'єкт може виконати певні вимоги, вільно здійснити вибір та усвідомити його наслідки. Поза цими умовами свобода

перетворюється на нігілізм та аморальність. Становлення особистості передбачає виховання в неї почуття відповідальності, яка має усвідомлюватися людиною в кожній ситуації, реалізовуватися у певних вчинках.

Отже, співвідношення свободи і відповідальності визначає загальні межі свободи діяльності людини. Свобода повинна мати такі межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Межами свободи постають інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства. У суспільстві свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Однак бажання людини не завжди збігаються з соціальними інтересами. У цьому випадку особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства.

З кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особистості. Нині основним критерієм суспільного прогресу постає рівень гуманізації суспільства, що визначається рівнем економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості. Однак свобода може бути критерієм суспільного прогресу лише тоді, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче розпочинається анархія, що з поняттям „свобода” аж ніяк не сумісна. Відповідно до розвитку громадянських свобод, демократії, культури членів суспільства та можливості їх самореалізації зростає і міра соціальної відповідальності.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст понять „людина”, „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”, їх відмінності та взаємозв’язок.
2. Яка, на ваш погляд, роль особистості в суспільних процесах? Проілюструйте відповідь прикладами.
3. Проаналізуйте внутрішню структуру особистості.

4. Яку роль у становленні особистості відіграють процеси соціалізації й інтеріоризації?
5. Які історичні типи взаємин людини і суспільства ви знаєте? У чому головні відмінності між ними?
6. У чому виявляється вплив суспільства на людину і людини на суспільство?
7. Яка роль держави в подоланні відчуження особистості від влади, забезпеченні свободи особи?
8. Схарактеризуйте трактування сутності свободи у різних філософських системах.
9. Що являє собою поняття волі? Як змінювалися його тлумачення в історії філософії?
10. Які різновиди відповідальності ви знаєте? Що їх об'єднує?

§ 8. ЦИВІЛІЗАЦІЯ І ПРОГРЕС (ДОІНДУСТРІАЛЬНЕ, ІНДУСТРІАЛЬНЕ І ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО)

Навчальні питання:

1. Цивілізація: сутність та історія поняття.
2. Техніка і суспільний прогрес.
3. Цивілізаційна типологія суспільства.
4. Глобалізація та її соціокультурні наслідки.

1. Цивілізація: сутність та історія поняття

Одним із ключових понять при характеристиці розвитку сучасного суспільства є „цивілізація”. Воно вживається у багатьох значеннях, тому важливо з'ясувати його походження та головні тлумачення.

Поняття „цивілізація” (від латин. *civitas* – місто, міська община) виникло у другій половині XVIII ст. Французькі просвітителі **А. Тюрго** (1727–1781), **Ж. Кондорсе** (1743–1794) використовували його для позначення соціального ладу, що базується на засадах розуму та

справедливості, суспільства, де панує свобода і закон. Водночас Ж.-Ж. Руссо, І. Кант вважали, що цивілізація становить загрозу гуманності, протиставляє розум моральності, реалізує насильство над навколишньою природою і душею людини. У І. Канта цивілізація як сума бездуховних матеріальних цінностей протиставлялася культурі – духовному феномену, що уславляє людину.

Зіставлення поняття „цивілізація” з поняттям „культура” було характерне і для дослідників ХІХ–ХХ ст., хоча одностайної думки тут до цих пір не склалося. Так, Ф. Енгельс пов’язував виникнення цивілізації з певним етапом розвитку культури, коли виникають міські поселення, класи і писемність. **О. Шпенглер** (1880–1936), навпаки, розумів цивілізацію як епоху застою та занепаду культури, її смерть, згортання і застигання, що відбувається періодично через кожних 1000 років. **А. Тойнбі** (1889–1975) визначав цивілізацію як цілісне в соціокультурному відношенні, обмежене у просторі та часі людське суспільство. Він розглядав світову історію як сукупність історій самостійних цивілізацій. **К. Ясперс** (1883–1969) приділив основну увагу „цивілізаціям осьового часу” (Греції, Іудеї, Індії, Китаю), існування яких він пов’язував з періодом 800–200 рр. до н.е. Саме в цю епоху, на його думку, представники зазначених цивілізацій внаслідок суттєвих природно-кліматичних, економічних, суспільно-політичних змін стали усвідомлювати буття в цілому і себе у межах власних можливостей. Відбулося відкриття розуму та особистості, усвідомлення простору й часу. Решту давніх народів філософ визначив як неісторичні: їх суспільство в основі своїй залишилося традиційним.

Існуючі нині визначення цивілізації ґрунтуються на різних засадах – географічних, етичних, культурних, теологічних, техніко-економічних. Предметом цивілізаційного розгляду історії стає становище суспільства, протилежне природному становищу, яке визначається суспільним прогресом. Отже, **цивілізація – це соціальна організація суспільного**

життя, яке характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом і загальним зв'язком індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.

Поняття цивілізації у соціально-філософській та історичній літературі вживається в чотирьох головних смислах:

- як синонім культури (А. Тойнбі);
- як стадія деградації та занепаду певної локальної культури (О. Шпенглер);
- як ступінь розвитку людства, що змінює стадію варварства (Л. Морган (1818–1881), Ф. Енгельс);
- як рівень розвитку певного регіону чи окремого етносу.

Цивілізація є соціальною організацією, яка характеризується прогресом суспільного розподілу праці і розвитком інфраструктури, що посилює зв'язки індивідів та соціальних спільнот. Метою цивілізації є відтворення та примноження суспільного багатства.

Формаційний та цивілізаційний підходи дозволяють вивчати різні аспекти історичного процесу. Якщо в основі формації перебуває економічний базис, то фундаментом цивілізації в цілому та окремих її ступенів є техніко-технологічний базис. У зв'язку з цим дослідники визначають три етапи розвитку світової цивілізації – традиційна (землеробська або аграрна), індустріальна та постіндустріальна (інформаційна) цивілізація. Поняття „цивілізація” використовують на різних рівнях: як філософське поняття для позначення соціальної форми руху матерії, як загальна характеристика єдності світового історичного процесу, як соціокультурний тип, як конкретно-історична соціальна освіта. Відповідно класифікація цивілізацій може бути здійснена за регіонами, за стадіями історичного розвитку, за формами релігії та багатьма іншими критеріями. У подальшому викладі ми зосередимо основну увагу на **глобальних або світових цивілізаціях** – масштабних етапах в історії

людства, що характеризуються специфічним технологічним та економічним способами виробництва, особливими суспільними відносинами й рівнем розвитку культури, певним рівнем потреб, інтересів людини.

Отже, періодизація цивілізаційного процесу здійснюється за різними ознаками. Головним серед них є рівень техніко-технологічного розвитку суспільства. Щоб визначити його, слід більш детально проаналізувати саме поняття техніки.

2. Техніка і суспільний прогрес

Техніка – це створені людьми знаряддя та засоби для здійснення процесів матеріального виробництва, а також обслуговування духовних, побутових та інших невиробничих потреб. Саме поняття „*techne*” в перекладі з давньогрецької мови означає „уміння, майстерність, віртуозність”. Техніка складає важливу частину продуктивних сил суспільства, ілюструючи рівень, досягнутий людством в освоєнні природи. Німецький філософ **Е. Капп** (1808–1896) вважав, що вся історія людства в кінцевому підсумку зводиться до винаходу все більш досконалих знарядь праці.

Техніка складає матеріальний базис кожної специфічної суспільної організації і тісно пов’язана з науковим знанням. Тому природним видається ускладнення техніки в історичному плані. Спочатку між людиною і природою існувала тільки одна технічна ланка — знаряддя виробництва (інструменти). З появою машин людина вже безпосередньо не керує знаряддям праці, а керує машиною, тобто між людиною і предметом праці вже стоять дві технічні ланки. Третя технічна ланка виникає з упродовження простої автоматики, наприклад, машини з програмним управлінням. Тут програму праці машині задає людина. Але і на цьому технічні вдосконалення не закінчені, бо виникають усе нові ланки.

На розвиток техніки впливають **зовнішні суперечності** – це суперечності між технічними й економічними чинниками виробництва, взаємопроникнення однієї галузі техніки в іншу. **Головними внутрішніми суперечностями**, що обумовлюють розвиток техніки, є суперечності між цілеспрямованою діяльністю людини і технічними умовами її здійснення.

Техніка посідає проміжне місце між людиною і природою як предметом праці. З одного боку, технічні засоби – це продукт природи, а з іншого боку – продовження природних органів праці людини. Спочатку, будучи предметом праці, технічні засоби самі стають потім знаряддям перетворення предмета праці. Тому власна внутрішня логіка розвитку техніки обумовлена проміжним положенням техніки, її взаєминами з людиною і природою.

Взаємодія людини і техніки в процесі праці ґрунтується на **принципі цільової єдності**. Як органи праці людини, так і технічні засоби є знаряддями перетворення природи відповідно до потреб суспільства. Були часи, коли замість ножа використовували зуби, замість молотка – кулак. Р. Декарт визначав тварину як складну машину, а Ж. Ламетрі розглядав як машину вже і людину. **Ф. Бекон** (1561–1626) вважав за можливе створити штучних людей, тварин і птахів. У гротескній формі подібні намагання розвінчав видатний англійський письменник **Г. Уеллс** (1866–1946) у фантастичному романі „Острів доктора Моро”.

Інший принцип, що розкриває сутність взаємодії людини і техніки – **принцип доповнення або компенсації**. Соціальна функція техніки виявляється у тому, що людина за її допомоги компенсує недосконалість власних органів праці, їхню нездатність виконувати ті чи інші операції із перетворення продуктів природи, предмета праці. Принцип компенсації було реалізовано ще в первісному суспільстві: дрючок збільшив силу руки, ніж полегшив працю нігтів і зубів. Цей принцип реалізується і нині, коли електронно-обчислювальні машини надолужують недостатню людську пам'ять, прискорюють процес мислення.

Тривалий час в історії людства були поширені концепції технологічного оптимізму. Так, давньогрецькі міфи звеличували тих, хто відкрив людям можливості підпорядкувати стихії природи. Згадаємо оповідь про подвиг Прометея, який приніс людям вогонь з Олімпу. Не випадково і те, що одним з олімпійських богів був Гефест – покровитель ковальського ремесла. На зміну пануванню негативного ставлення до нових технічних винаходів з боку середньовічного духовенства (яке вважало, що ці винаходи принижують всесильність Бога) прийшли гуманістичні погляди. За часів Відродження митці часто були і винахідниками – пригадаємо, наприклад, таку багатогранну особистість, як **Леонардо да Вінчі (1452–1519)**.

Починаючи з XVI ст., у Європі набирає темпів **науково-технічний прогрес** – процес поступального розвитку науки і техніки. Розвиток точних та природничих наук у XVII–XVIII ст. створив ґрунт для впровадження наукових досягнень у виробництво. Промислова революція XIX ст. у найбільш розвинених країнах була б неможливою без відкриттів у сферах математики, фізики, хімії.

У XX ст., однак, у соціальній філософії все більше поширюються ідеї технологічного песимізму. Провісником цього підходу був О. Шпенглер, який убачав причини занепаду культури у руйнівному впливі цивілізації, заснованої на технічному прогресі. У другій половині XX ст., незважаючи на досягнення науково-технічної революції (НТР) в автоматизації виробництва, системах телекомунікації, комп'ютеризації, мікроелектроніки, біотехнології, все більше мислителів оголошує техніку демонічною силою, непідвладною людині, яка руйнує і світ природи (екологічні катастрофи), і духовний світ людини.

Складність і неоднозначність НТР не підлягають сумніву. Саме тому недоцільно оцінювати її наслідки лише позитивно або лише негативно. **НТР – це світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й**

усього суспільного життя. Вона стимулювала принципову перебудову продуктивних сил суспільства, підвищення рівня технічної грамотності працівників, зміну всього способу життя людини. Водночас внаслідок прискорення ритму життя людей, змін форм спілкування людство зіткнулося з глобальними екологічними, демографічними, національно-релігійними, моральними проблемами. Це зумовлює потребу більш глибокого розгляду поняття суспільного прогресу.

Прогрес – це тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Однак поняття прогресу не є якоюсь самостійною абсолютною сутністю. Це поняття не можна застосовувати до Всесвіту в цілому, оскільки тут відсутній однозначно визначений напрям розвитку, а також до тих природних процесів, що мають циклічний характер. Поняття прогресу має сенс лише стосовно певного історичного процесу або явища, у чітко визначеній системі оцінок. Зокрема, ми можемо визначати перехід від кам'яних знарядь праці до бронзових, а пізніше – до залізних; початок використання машин у виробництві є свідченням технічного прогресу. У Новий час прогрес техніки стає тісно пов'язаним із прогресом наукового знання.

Що ж є рушійною силою прогресу? **Рушійні сили суспільного розвитку** включають діяльність людей, соціальних груп, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні та недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Визначення критеріїв суспільного прогресу допомагає схарактеризувати різні типи прогресу. Залежно від того, чи мають суперечності прогресивного розвитку антагоністичний характер, чи є неантагоністичними, визначаємо два основні типи прогресивного розвитку – **антагоністичний** та **неантагоністичний**. Основою антагоністичності прогресу є приватна власність на засоби виробництва у різних її формах, що призводить до присвоєння основних продуктів виробництва меншістю

суспільства, яка володіє цими засобами. Суперечності, що виявляються у формі антагонізмів (боротьбі класів, соціальному й національному гнобленні, насильстві, війнах), вирішуються в інтересах певної частини суспільства. Відсутність соціальних антагонізмів означає, що суперечності суспільства, якого б ступеня гостроти вони не набували, можуть бути вирішені в інтересах усього суспільства, усіх соціальних груп.

Із позицій сучасного трактування цивілізаційного підходу **історичний процес** постає насамперед не монолінійною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни таких культурно-історичних форм, як цивілізації. Саме в рамках сучасної версії цивілізаційного підходу кожна з цивілізацій розглядається як нелінійне утворення. Історичний шлях людства за такого підходу постає як сукупність самобутніх історичних організмів, багатолінійний, поліцентричний, багатомірний процес. Цивілізації виступають як своєрідні макросуб'єкти історії, в кожному з яких відтворюється, уособлюється відповідною мірою і специфічним саме для нього чином увесь всесвітньо-історичний процес.

Відповідно докорінним чином переосмислюються тлумачення суспільного прогресу. За нелінійного розуміння історії прогрес убачається не лише в неперервному і нескінченному просуванні в одному й тому ж напрямку одного, уніфікованого надсуб'єкта за вектором „від менш досконалого – до більш досконалого”, але не меншою мірою – у самовизначенні, саморозвитку і здійсненні кожною з цивілізацій своїх, лише їй притаманних задатків, здібностей та можливостей. Це зумовлює розробку дослідниками цивілізаційної типології суспільства.

3. Цивілізаційна типологія суспільства

Типологія суспільства – це визначення ступенів в історичному розвитку людства, а також форм сучасного суспільства. У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одна від одної за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна

помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи цивілізаційного розвитку людства?

Поширеним нині є поділ історії на три цивілізаційні типи – традиційна (аграрна), індустріальна (техногенна) і постіндустріальна (інформаційна) цивілізації. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6–8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації.

Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій? На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття "цивілізація" фіксує увагу не лише на економічній і технологічній сфері, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній.

Творцями концепції трьох історичних типів суспільства стали американські соціологи Д. Белл і **О. Тоффлер** (нар. 1928). За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Пізніше при аналізі типів цивілізації більшу увагу почали приділяти соціокультурним факторам.

Під **традиційним суспільством** дослідники розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційне суспільство охоплює не лише періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших днів. Багатьом країнам, що розвиваються, і нині притаманні риси традиційного суспільства. Його **головними ознаками є:**

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;

- високий рівень залежності від природно-кліматичних, географічних умов буття;
- консерватизм у соціальних стосунках і способах життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Основою індустріального (техногенної) суспільства став розвиток масового машинного виробництва, що розпочинається при переході від Середніх віків до Нового часу. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стають новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія індивіда. Тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основним смислом діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона придушує, нівелює, підкорює культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою. Еволюція західних суспільств XIX–XX ст. виявила фундаментальну суперечність

техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з іншого боку, техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей. Отже, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати цей базис. Із цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи.

Ідею індустріального суспільства розробляли в 50–60-х рр. ХХ ст. такі відомі соціологи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл. Теорії індустріального суспільства поєднуються нині з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Концепція **постіндустріального суспільства** була розроблена Д. Беллом і продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О. Тоффлера, **Дж. Гелбрейта** (1908–2006), Р. Арона. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство "третьої хвилі", технотронне, постекономічне, трансформаційне. Останнім часом все частіше використовується термін "інформаційна цивілізація". Виникнення нового, інформаційного суспільства пов'язане насамперед зі змінами в соціальній структурі суспільства, що зумовлено новою роллю науки та техніки. Власність, на думку Д. Белла, втрачає своє значення як критерій соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані "синергетичні", здатні до саморозвитку системи — комп'ютерні, біотехнологічні.

4. Глобалізація та її соціокультурні наслідки

Становлення постіндустріального суспільства поєднується із глобалізацією соціокультурного процесу у сучасному світі. Поняття „глобальний” (від латинського слова *globus* – Земля, світ) набуло поширення у 60-х рр. XX ст. для характеристики ключових питань розвитку людської цивілізації – питань усесвітнього, планетарного масштабу. Взаємодія цих питань на сучасному етапі дозволяє характеризувати їх у межах єдиного процесу глобалізації.

Вивчення глобалізації свідчить про її комплексний характер. Дослідники виокремлюють економічні, інформаційні, політико-ідеологічні, соціокультурні аспекти цього явища. Це дозволяє сформулювати загальне визначення **глобалізації як процесу стрімкого формування єдиного економічного, політичного й інформаційного простору, зумовленого бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій.** Пришвидшення й успіх глобалізації пов'язані з тим, наскільки економіка і політика зуміють „культуроцентруватися”, тобто вписати себе до загальної логіки процесу розробки нових культурних універсалій, загальнолюдських цінностей.

Процес глобалізації – це процес становлення цивілізаційної єдності світу. Науково-технічний прогрес об'єднує людство спільними господарськими зв'язками, єдиною торговельною системою і єдиним культурно-інформаційним простором. Усі ми стаємо все більш залежними один від одного не тільки економічно, але і політично, технологічно, інформаційно, культурно. Відомий іспанський соціолог **М. Кастельс** (нар. 1942) у зв'язку з цим запропонував термін „електронне село”: через сучасні засоби комунікації (зокрема, Інтернет) у людини створюється психологічна атмосфера реального і близького контакту з усім світом.

Інформаційна революція докорінним чином змінює внутрішній світ індивіда. Для сучасної людини є доступним широке поле інформації

(перш за все візуальної) про моделі культури, споживання, способи життя, що відрізняються від тих, які є заданими цінностями безпосереднього соціального середовища, його звичками, традиціями. Зіткнення зазначених процесів – розширення інформаційних обріїв, яке посилює тенденцію до імітації життєвих стандартів, що потрапляють до цих обріїв, і соціально-психологічної індивідуалізації – справляє могутній вплив на потреби й мотиви особистості. Вони менш, ніж раніше, регулюються культурою, системою цінностей, норм, традицій власного соціального середовища людини і більше – поширеним і визнаним у світовому масштабі стандартом „сучасного” способу життя. Так відбувається глобалізація суспільства масового споживання, яке склалося на Заході.

У сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, із суттєвим рівнем його соціальної стратифікації і втраченими або неефективними традиційними способами самоідентифікації механізмом соціалізації стає масова культура. Вона починає виконувати ціннісно-орієнтаційні функції, які реалізуються, зокрема, через соціально марковане споживання. Ця культура, що існує в різноманітті варіантів, фактично відображає смакову й естетичну диференціацію потреб, а також складну суспільну ієрархію і через споживання закріплює ці відносини. Не випадково сучасну масову культуру визначають як „великого агента глобалізації”.

Глобальний масштаб інформатизації суспільства характеризує поняття **інформаційного простору – сфери виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації**. Інформаційним простором є фізичний простір, у якому циркулюють інформаційні потоки, що переміщуються в часі (передача інформації) та просторі (зберігання інформації).

Людина є головним споживачем інформації, яка збирається, перетворюється, зберігається відповідно до потреб людини. Тому вона одночасно є творцем свого інформаційного простору і його основним елементом, що забезпечує існування та розвиток цього простору. У наш

час інформаційний простір відіграє таку значну роль в житті людини, що її існування як біологічного виду може залежати від рівня розвитку і швидкості перетворення цього простору.

Існуючі технології забезпечення життєдіяльності людини неминуче можуть призвести до знищення умов життя людини і самої людини. Ця криза не може бути подолана за короткий час без якісного підвищення інтелекту людини. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що неможливе без наявності належного інформаційного простору. У процесі інформатизації відбувається швидке **зростання інформаційного простору людини**. При цьому інформаційний простір особистості досягає розмірів інформаційного простору суспільства, а останнє стає єдиним інформаційним простором з могутньою високорозвиненою інфраструктурою і єдиним інформаційним фондом.

Подібні зміни інформаційного простору вступають у суперечність з психофізичними особливостями людини до сприйняття інформації. В цьому випадку пропускна спроможність людини починає знижуватися аж до повного припинення сприйняття інформації. Розробляється декілька шляхів подолання цієї суперечності. Зокрема, пропонується виявити і використовувати психофізичні особливості людини, які дозволили б у багато разів збільшити можливості отримання і переробки інформації. Цей нетрадиційний шлях вельми принадний, але поки що досить проблематичний. Пропонується також знайти способи посилення відомих інтелектуальних людських здібностей: створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та надання інформації, передача все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі нових технологій. Реальний шлях подолання даної суперечності полягає у комбінації різних шляхів на основі гуманістичної етики, яка змогла б докорінним чином змінити всю систему світогляду людей. Завдання такої етики полягає у вихованні гуманістичного

світовідчуття, формуванні відчуття відповідальності, етичної переоцінки ставлення до природного середовища.

Отже, цивілізаційний розвиток людства у сучасних умовах характеризується складністю та суперечливістю, зумовленими впливом багатьох чинників. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності, зростання інформаційних та культурних зв'язків, економічних контактів світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а з іншого – зростає тенденція до опору культурній та етнічній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей, національних традицій різних країн. Усі ми різні і, тим більше, готові відстоювати своє право залишатися самими собою, але всі ми живемо в єдиному світі, де неможливо відокремитися від близькості іншого – чужої культури, мови, традицій, навіть якщо вони нам не до вподоби. Основна проблема глобалізації – це питання „Як жити разом?“, а основний її сенс – здатність прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи своєрідності власної культури, вміння вести рівноправний діалог культур.

Контрольні запитання:

1. Що таке цивілізація? Схарактеризуйте основні значення цього поняття.
2. Як співвідносяться формаційний та цивілізаційний підходи до історичного процесу в контексті сучасної філософії історії?
3. Визначте поняття „техніка“. Яку роль у розвитку людства вона відіграє?
4. Розкрийте головний зміст концепції технологічного оптимізму й технологічного песимізму?
5. Визначте, у чому полягає складність тлумачення поняття „прогрес“?
6. Назвіть головні цивілізаційні типи. Схарактеризуйте особливості кожного з них.

7. У яких сферах сучасного життя знаходять прояв глобалізаційні процеси?
8. Як інформатизація суспільства впливає на духовний світ людини?
9. Схарактеризуйте поняття інформаційного простору та перспективи його розвитку.

§ 9. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Навчальні питання:

1. Природа глобалізму, його сутність та наслідки.
2. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація.
3. Проблема прогресу людства і перспективи його розвитку.

1. Природа глобалізму, його сутність та наслідки

Проблема глобалізму, порівняно нова для людського сприйняття, є внутрішньо суперечливою і далеко не однозначною. Її актуальність визначається численними явищами, породженими сучасним розвитком людства. Рух антиглобалізму, економічна, військово-політична, соціокультурна глобалізація, глобальна економічна криза, зростання народонаселення, бідність, тероризм – усі ці гострі питання нашого сьогодення так або інакше пов'язані з феноменом глобалізму.

У чому ж полягає сутність глобалізму? Його соціальна природа є дуже різномірною. У культурно-історичному визначенні **глобалізм** постає як загальносвітова культура, що охоплює національні культури у всіх формах свого вияву. У природничо-науковому визначенні глобалізм розглядаємо крізь призму глобальних змін, що можуть призвести до екологічних катастроф. У політичному аспекті глобалізм є процесом становлення нового світового порядку, який на сучасному етапі постає як нова колонізація світу.

Тривалий час світ ХХ століття був розколотий на два угруповання, які протидіяли одне одному: країни, орієнтовані на СРСР (соціалістичний

табір) і країни, орієнтовані на США (капіталістичний табір). Нині на зміну дво полюсному (біполярному) світу прийшов багатополісний, але існує тенденція перетворення його на однополюсний світ. Ця тенденція соціального розвитку до однополюсного світу породила ідеологію сучасного **глобалізму**. Ще нещодавно (у 60–80-ті рр. ХХ ст.) ідея глобалізму розумілася як система мислення, спрямованого на розгляд глобальних проблем людства. Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ця ідея зазнала значних трансформацій. Нині **глобалізм – це ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.**

Західна філософія глобалізму спирається на ряд теоретичних концепцій. До них, зокрема, належать, теорія відкритого суспільства К. Поппера, світ-системний підхід **І. Валлерстайна** (нар. 1930), концепція „зіткнення цивілізацій” **С. Хантінгтона** (1927–2008), концепція „кінця історії” **Ф. Фукуяма** (нар. 1952), геополітичний варіант глобалізації **З. Бжезінського** (нар. 1928). К. Поппер ідеалізує „відкрите суспільство” західного зразка, оскільки, на його думку, лише воно є відкритим для модернізації, а тому готове принести свої історичні цінності, традиції, надбання культури в жертву технологічним новаціям. Тим самим обґрунтовується універсальний принцип уніфікації культурного різноманіття народів та держав відповідно до єдиного стандарту нового світового порядку. С. Хантінгтон вважає, що основою зіткнення цивілізацій є нині не економічні та політичні суперечності, а міжкультурні відмінності, що йдуть углиб етнічної й цивілізаційної історії; Захід, на його думку, вступає в боротьбу з усіма незахідними цивілізаціями. З. Бжезінський відверто визначає глобалізм як глобальну перевагу США – „дійсно світової держави” – над усіма іншими країнами світу.

Які ж чинники зумовлюють таку ситуацію? Дослідники визначають такі передумови поширення принципів глобалізму:

- реалізація геополітичної могутності США, які цілеспрямовано прагнуть утвердити однополюсний світ;
- бурхливе економічне зростання у „глобальному трикутнику” Північна Америка – Західна Європа – Південно-Східна Азія;
- руйнівний хаос, пов’язаний з послабленням економічної та політичної ролі національних держав на тлі зміцнення могутності транснаціональних корпорацій;
- тиск транснаціоналізму на сучасність, пов’язаний зі зростанням активності цивілізацій, які раніше належали до „третього світу”;
- поляризація світового співтовариства на „золотий мільярд” та решту людства;
- демографічний вибух, який переважно охоплює найбільш бідні частину людства;
- наука як безпосередня продуктивна сила, що містить у собі не тільки позитивне начало, але й руйнівний потенціал (зброя масового ураження, інформаційна та психологічна зброя, генна інженерія).

Російський мислитель **А. Панарін** (1940–2003) розглядає глобалізацію як виклик промислово розвинених країн решті країн усього світу – як вестернізацію та американізацію, що охоплюють усе більшу територію. Головна проблема глобалізації визначається тим, що різні держави підійшли до нової системи відкритого світу, будучи далеко не однаковими за своїм економічним, військово-стратегічним, соціокультурним потенціалом. На його думку, сучасний глобалізм має агресивну, імперіалістичну сутність. Його апологети уславлюють технічну цивілізацію у її протистоянні природі, протиставляють економічні принципи соціальним, Захід – Сходу. Вони виступають проти всього

„малого”, „місцевого” як „ворожого прогресу”. Тим самим виникає загроза існуванню національних культур.

У межах глобалістської доктрини виникає ідея „золотого мільярда” як привілейованої частки людства – єдиної, що гідна порядкувати ресурсами планети. Оскільки, як було засвідчено вченими, сучасні тенденції економічного розвитку ведуть до певних меж зростання, то ці межі можна значно відсунути за рахунок усунення від ресурсів більшості населення планети (5 млрд. людей). Тільки обрана меншість достойна кращого майбутнього. Така позиція виправдується ідеєю природного ринкового відбору з його основним критерієм – ринковою рентабельністю. Лише ті країни, які виявили свою життєздатність за цим показником, мають право користуватися дефіцитними планетарними ресурсами, розвивати свою промисловість, науку, культуру. Інші народи не повинні чинити опору переходу національних ресурсів до рук тих, хто краще буде розпоряджатися ними. Тим самим підривається основний принцип демократичного співтовариства – рівна гідність людей, рівне право на краще майбутнє.

У сучасній світовій економіці домінує глобальна фінансова олігархія, яка не тільки визначає правила економічного і політичного світового порядку, але й впливає на духовну атмосферу: девальвується все, що не можна продати за гроші, – сумлінність, безкорисливість, чесність, патріотизм, національні святині. Головними засобами поширення впливу фінансової олігархії є транснаціональні корпорації, що контролюють ринки сировини та збуту товарів у різних регіонах світу. Таким чином, створюється глобальна система протекторату над національними економіками.

На початку XXI ст. ідеологія глобалізму фактично втілює прагнення правлячих кіл США, що претендують на роль світового лідера. Глобалізм виявив свою ворожість щодо національно-культурної спадщини народів світу. Виникає явище комерціалізації культури, коли більш рентабельне

тиражування коміксів, астрологічних календарів, порнопродукції витісняє культурні здобутки, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях. Принцип економічної доцільності поширюється не тільки на економічну сферу. Фундаментальна наука, гуманітарне знання, універсальна теоретична освіта, літературна класика, високе мистецтво, духовна свобода девальвуються у світі, в якому панує комерційна вигода і ринковий розрахунок.

Такі ідеї набувають розповсюдження через активний вплив сучасних ЗМІ. Наслідком динамічного цілеспрямованого інформаційного впливу на індивідуальну свідомість є те, що людина все більше починає жити не в реальному світі, а у світі інформаційних фантомів. Навіть повсякденну реальність індивідуальна свідомість намагається оцінювати, виходячи в основному з досвіду і системи цінностей, що набуті нею через комплекс існуючих у суспільстві інформаційних технологій, в першу чергу ЗМІ. У ряді випадків цей досвід і система цінностей можуть бути імплантовані до індивідуальної та суспільної свідомості ззовні, будучи штучно сконструйованими спеціалістами в галузі інформаційних технологій відповідно до цілей певного замовника. У ролі такого замовника можуть виступати як державні, так і інші структури. Виникає проблема маніпулювання людською свідомістю, яка виявляє себе на різних рівнях, становить загрозу розвитку як людства в цілому, так і кожної особистості.

За умови подальшого поширення глобалізму як варіанту уніфікації соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя усього світу перспективою людства неминуче стає масштабний ціннісний конфлікт. Збереження миру має бути пов'язане не з нав'язуванням стандартів однієї держави усім іншим, а з усвідомленням вікових традицій, історико-культурної пам'яті народів, моральних та релігійних норм як запоруки існування людської цивілізації.

2. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація

Наприкінці XX ст. людство зіткнулося з низкою проблем, що мають глобальний (всепланетний) характер і загрожують самому існуванню людства в майбутньому. Гострота і складність цих проблем викликали появу нової галузі знання – **глобалістики, теорії глобальних проблем**, в розробці якої беруть участь представники не тільки суспільних і гуманітарних, але й природознавчих і технічних наук. Особлива роль в осмисленні глобальних проблем належить філософії, яка розкриває основоположні принципи життя людини в сучасному світі. Філософія дає можливість зрозуміти, якими повинні бути суспільство та особистість, щоб не втратити свого людського характеру.

Виникнення глобальних проблем припадає на XX ст., хоча передумови цього були закладені всім розвитком техногенної цивілізації. Саме у XX ст., в ході НТР, антропогенний вплив на природу набув планетарних масштабів, як і проблеми, пов'язані з ним. **Глобальні проблеми** – це ті проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а тому такі проблеми можна вирішити тільки спільними й організованими зусиллями всього світового співтовариства.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. за ініціативою італійського економіста **А. Печчеї** (1908–1984) була створена міжнародна громадська організація – Римський клуб. Нині Римський клуб налічує близько 100 дослідників із 30 країн світу. Представники Римського клубу стали активно досліджувати глобальну проблематику, складати прогнози і давати практичні рекомендації щодо стратегії діяльності людства. Уже перші доповіді цієї організації містили прогноз щодо неминучої катастрофи людства за умов збереження існуючих темпів і тенденцій розвитку. Були визначені межі зростання світової цивілізації, зумовлені обмеженістю природних ресурсів планети, руйнівним характером антропогенного втручання в природне середовище, зростанням народонаселення тощо. Основна ідея останніх доповідей Римського клубу – доля людства залежить від нових якостей самої

людини, від формування нового світогляду, ядром якого буде глобальна свідомість людей, тобто усвідомлення ними своєї відповідальності за долю планети і людства.

Представники Римського клубу вперше здійснили **класифікацію глобальних проблем**, що включають в себе інтерсоціальні, природно-соціальні й антропосоціальні проблеми.

До **інтерсоціальних глобальних проблем** належать: проблема глобальної безпеки, збереження миру на планеті в умовах збільшення локальних конфліктів, встановлення справедливого економічного порядку (проблема відносин між багатими та бідними країнами, що пов'язана із загальними відносинами „Захід – Схід”), проблема міжнародного глобального тероризму, підтримка і збереження мультикультуралізму (множинності етнічних культур) на планеті.

Природно-соціальні глобальні проблеми включають:

- екологічні проблеми (охорона природи, розумне освоєння світового океану і космосу);
- сировинна проблема (за останні 40 років у світі використано мінеральної сировини стільки, скільки за всю попередню історію);
- проблема енергетичних ресурсів (кожні десять років вироблення електроенергії подвоюється, хоча запасів джерел енергії – нафти, вугілля, торфу, сировини для атомної енергетики – вистачить при сучасній динаміці ще на декілька десятиріч).

Щодо екологічної проблематики, то світовим науковим співтовариством були сформульовані три основні стратегічні підходи:

- обмежувальна стратегія або стратегія нульового зростання (пропозиція обмежити виробництво і споживання);
- стратегія оптимізації (пошук такого оптимального рівня та якості виробництва, що забезпечує розвиток без катастроф);
- стратегія замкнених циклів на основі біотехнологій і безвідходних виробничих процесів.

До антропосоціальних глобальних проблем належать проблеми забезпечення суспільством умов для повноцінного розвитку індивіда (охорони здоров'я, освіти, контролю за кількістю народонаселення). Цінності людського здоров'я в умовах глобалізації набувають все більшого значення. Це пов'язано з посиленням небезпеки, яка виникає через невирішеність людством численних соціально-економічних та екологічних проблем. Проблема людського здоров'я належить до тих проблем, ступінь розв'язання яких зумовлює не лише кількісні та якісні характеристики подальшого розвитку людства, а навіть саму можливість його існування в майбутньому як біологічного виду.

Проблеми охорони здоров'я мають певні особливості в різних регіонах світу. Найбільш гостра загроза людському здоров'ю постає у країнах, які розвиваються. Головними чинниками цього є зростання бідності і нестача продовольства – тенденції, які в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. тільки посилюються. З ними пов'язані висока захворюваність і дитяча смертність, незабезпеченість населення чистою питною водою. Нераціональне та неповноцінне харчування становить пряму загрозу здоров'ю людства, а використання екологічно небезпечних технологій може призвести до виродження на генному рівні цілих націй і народів.

Інші проблеми є спільними для розвинених держав та країн „третього світу”. Це, зокрема, зростання числа генетичних, онкологічних, алергічних захворювань, збільшення споживання ліків, рівня аварійності, зниження імунного статусу, пандемія СНІД. Великий ризик для здоров'я населення становить деградація природних ресурсів у результаті людської діяльності, особливо хімічне та радіаційне забруднення (в Україні це засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС). Дослідники прогнозують, що до 2030 р. ці тенденції зберігатимуться.

Серед усіх глобальних проблем особливе місце посідає **демографічна (проблема народонаселення)**. Всі інші проблеми певною

мірою пов'язані зі зростанням кількості людей на Землі. Сьогодні на планеті мешкає 6 млрд. людей; це складає рівно половину можливої кількості населення Землі (за іншими, більш оптимістичними підрахунками, – чверть можливостей планети). Уся попередня історія людства привела до появи першого мільярда населення в середині XIX ст. Сьогоднішня динаміка зростання – 1 млрд. за 10 років. Зміна такої динаміки може залежати переважно від зміни економічного зростання (зони високої народжуваності співпадають із зонами низького економічного зростання). На динаміку зростання народонаселення впливає не тільки економічний фактор, але й культурно-національні і релігійні фактори. За прогнозами, у найближчому майбутньому особливо швидко буде зростати населення Африканського континенту та Індії. У європейських країнах, у тому числі в Україні, спостерігається низька народжуваність.

Кожна глобальна проблема співвідноситься з усіма іншими, і очевидне, на перший погляд, вирішення однієї з них може ускладнити або якось впливати на рішення інших. Жодна з цих проблем не може бути вирішена за рахунок послідовного застосування заснованих на лінійному підході методів минулого. Як показав досвід, на певному рівні розвитку людства проблемні явища починають поширюватися усією планетою, незважаючи на відмінності конкретних соціально-політичних умов, що існують у різних країнах, – саме так вони утворюють глобальну проблему.

Отже, різні глобальні проблеми мають єдину основу – стихійність і нерівномірність суспільного розвитку. Вирішення кожної з них вимагає від людства переходу до узгоджених, планомірних дій у світовому масштабі. Основними підходами до вивчення глобальних проблем є **соціальні, наукові та гуманістичні**. Їх комплексне застосування потребує формування нової, планетарної свідомості людства. Сучасна глобалістика все частіше звертається до гуманістичних цінностей, які розглядаються у межах проектів майбутнього.

3. Проблема прогресу людства і перспективи його розвитку

Одним з перших учених, хто поставив і докладно розробив питання про гуманістичний вимір глобальних проблем, був радянський філософ **І. Фролов** (1929–1999). Він зазначає, що розкриття цього виміру передбачає відповіді на такі питання:

- чи змінюється на сучасному етапі сама людина, її біологічна, генетична природа, психофізичні якості?
- Як ці зміни відбиваються на фізичному та духовному світі людини, її сприйнятті сенсу й мети життя?
- Чи здатна наука допомогти соціальній реалізації сутності людини?
- Як наука може впливати на розвиток здібностей людини та її потреб, сприяти досягненню соціальної рівності людей при збереженні своєрідності кожної особистості?

Нагадаємо, що поняття прогресу у соціальній філософії позначає розвиток суспільства та його підсистем від менш досконалих до більш досконалих. Мета і завдання, які висувують люди у процесі суспільного розвитку, зазнають постійних змін. Відповідно оцінки прогресу теж мають історично мінливий характер.

Що ж очікує людство в майбутньому? У ХХ ст. виникла особлива **наука про майбутнє – футурологія**, яка створює певні моделі майбутньої цивілізації, визначає її характеристики.

Найбільш розвинені країни вже вступили в період розвитку **інформаційної цивілізації**. Які ж основні **контури нової цивілізації**?

По-перше, очевидним стає принципово інший тип детермінації нової цивілізації. Це будуть вже не соціально-економічні і техніко-технологічні чинники, а фактори людської самодетермінації – свідомості, вільного вибору, соціально-культурних пріоритетів.

По-друге, така цивілізація має ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культу сили і панування, на толерантному ставленні до різних культурних

традицій, на принципово інших засадах ставлення до природи. Зростання цілісності і єдності людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності і різноманітності культурного розвитку.

По-третє, нове суспільство буде ґрунтуватися на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів заступить суспільство вільних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби.

По-четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які здатні до саморозвитку (комп'ютерні системи, біотехнологічні комплекси). Нині визначальним ресурсом стає інформація. Інформаційний продукт недостатньо купити, його треба вміти використовувати. Тому надзвичайно підвищується роль освіти, яка має бути безперервною протягом життя.

Інформаційне суспільство не буде суспільством безпроблемним. Воно формується не як період всезагального миру і благоденства, а як найбільш насичений суперечностями етап соціального прогресу. Імовірним є майбутній активний опір розвитку нової цивілізації. Може посилитися поляризація світу внаслідок різних рівнів освоєння і доступу до засобів інформаційного простору. Інформаційні технології, пов'язуючи людей земної кулі, водночас можуть залишитися недоступними в своїх найбільш розвинених варіантах для багатьох територій і народів, які не стануть об'єктами інтересу для глобальної економіки. Зокрема, А. Панарін прогнозує появу так званого четвертого світу (поза межами процесів глобалізації) і його природну реакцію – виникнення глобального кримінального механізму, зростання різного роду фундаменталізмів (з можливою інформаційною війною) та новими варіантами тероризму.

Такі загрози змушують шукати шляхи подолання існуючих проблем. Ще наприкінці 70-х рр. XX ст. філософи застерігали щодо можливості появи інформаційного імперіалізму, коли інформація стане засобом тиску і

панування над людьми. Вже сьогодні, коли в інформаційному просторі постійно збільшується кількість псевдоінформації, у людей виникає бажання не мати інформації, звільнити себе від інформаційного тиску задля збереження власної духовної свободи.

А. Печчеї слушно зазначає, що лише через розвиток кращих людських якостей і людських здібностей можна досягти змін всієї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації, використовувати її величезний потенціал в інтересах усього людства. Всеосяжний суспільний прогрес можливий тільки на шляху поєднання досягнень техногенної цивілізації зі здобутками гуманістичної культури. Якщо ми хочемо зараз приборкати негативні наслідки науково-технічної революції і спрямувати людство до гідного майбутнього, то необхідно перш за все подумати про зміну світу самої людини, про революцію в самій людині.

Отже, жоден окремий напрям розвитку – економічний, науково-технічний чи технологічний – не зможе вивести людство з історичної безвиході, якщо він не буде підкріплений гуманітарною революцією, перебудовою свідомості, у якій мають знайти відображення загальнолюдські цінності. Глобальні проблеми за своєю сутністю є проблемами як соціальними, так і духовно-моральними. Тому для збереження майбутнього потрібен новий тип особистості, яка б усвідомила планетарну відповідальність і безперспективність існування, не осяяного світлом великих моральних ідей.

Контрольні запитання

1. Як дослідники визначають феномен глобалізму?
2. Схарактеризуйте головні прояви глобалізму у сучасному світі та їх наслідки.
3. Чому осмислення глобальних проблем людством відстає від масштабу та глибини завдань, що постають внаслідок цих проблем?
4. Які головні групи глобальних проблем визначають дослідники?

5. Які риси характеризують поняття планетарної свідомості людства?
6. Визначте головні перспективи розвитку людства у ХХІ ст.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. Андрієнко О. В. Проблема особистості в контексті соціуму транзитивного типу // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 170–176.
2. Афонов А. П. Основания и противоречивость производительных сил как социокультурного образования // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 133–141.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
4. Бех І. Д. Духовні цінності особистості: сутність та шляхи оволодіння // Новий колегіум. – 2006. – № 2. – С. 34–38.
5. Братимов О. В. и др. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М. : ИНФРА–М, 2000. – 344 с.
6. Вандишев В. М. Філософія. Екскурс в історію вчень і понять: Навчальний посібник. – К. : Кондор, 2005. – 474 с.
7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 498–705.
8. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус та ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
9. Грехнев В. С. Общество как развивающаяся система. – Режим доступа: www.socphil.msu.ru/info/publ/grechnev_3.html.
10. Дилигенский Г. Г. Человек перед лицом глобальных процессов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития. – М. : Альпина паблишер, 2003. – С. 329–359.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

12. Квіткін П. В. Духовне життя соціуму в умовах становлення інформаційного суспільства // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1. – С. 37–49.
13. Кефели И. Ф. Проблемы формирования идеологии гуманизма в условиях глобализма // Человек. Государство. Глобализация: Сборник философских статей. Вып. 3. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество; Тбилиси : Институт политологии АН Грузии, 2005. – С. 136–158.
14. Кефели И. Ф. Социальная природа глобализма // Перспективы человека в глобализирующемся мире. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 88–147.
15. Коваленко І. І. До проблеми методології дослідження феномена духовності // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 84–89.
16. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учеб. пособие. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 413 с.
17. Кривоконь А. С. Факторы социального формирования личности (социально-философский аспект). – Харьков : Факт, 2005. – 240 с.
18. Кудря І. Г. Поняття виробництва в соціальній філософії: традиції і сучасність // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 173–182.
19. Ларцев В. С. Взаємодія соціальної та культурної детермінант у формуванні особистості // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. – 2002. – Вип. 6. – С. 69–75.
20. Лисенко М. В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності // Вісник Національного технічного університету Київський політехнічний інститут. Філософія, політологія, педагогіка. – 2007. – № 2, ч. 1. – С. 23–26.

21. Льовкіна О. Г. Проблема відчуження у світлі сучасних глобалізаційних тенденцій: політико-економічний аспект // Практична філософія. – 2005. – № 2. – С. 36–41.
22. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 23. – 918 с.
23. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу. – Ростов н/Д : ДГТУ, 1999. – 247 с.
24. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М. : ЭКСМО, 2003. – 413 с.
25. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К. : Основи, 1994. – 494 с.
26. Романюк С. Н. Информационное общество и его войны // Гуманітарний часопис. – 2009. – № 1. – С. 120–124.
27. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 24–34.
28. Руткевич М. Н. Социальный конфликт: философское измерение // Вестник РАН. – 1994. – Т. 64. – № 6. – С. 479–490.
29. Скок Н. С. Духовність як необхідна складова буття творчої особистості в ідеальній реальності // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 81–84.
30. Слепухина Г. В. Проблема нравственного развития личности в отечественной и зарубежной психологии // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии «IV Московские встречи». – М. : Институт психологии РАН, 2006. – С. 308–314.
31. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. – Харків : Рубікон, 1997. – 400 с.

32. Суїменко Є. Соціальний та індивідуальний способи матеріальної виробничої життєдіяльності людей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 20–36.
33. Толстых В. Социокультурный вызов глобализма // Глобализация и идентичность: хрестоматия. – Х. : Эксклюзив, 2007. – С. 344–361.
34. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М. : Логос, 2001. – 254 с.
35. Философия: Учебное пособие для студентов вузов / В. П. Кохановский. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 576 с.
36. Філософія. Курс лекцій / Є. М. Мануйлов, О. П. Єфімець [ред.]. – Харків : ХВУ, 1997. – 368 с.
37. Філософія: Навчальний посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – 7-е вид., стер. – К. : Вікар, 2007. – 516 с.
38. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 21. – С. 28–178.
39. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 20. – С. 486–499.
40. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Розділ 3. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

§ 10. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ КУЛЬТУРИ. ІСТОРИЧНІ ТИПИ КУЛЬТУРИ

Навчальні питання:

1. Поняття культури, її основні трактування.
2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства.

1. Поняття культури, її основні трактування

Культура, в якій ми живемо, з перших років починає визначати нашу психологію і поведінку. Це відбувається завдяки впливу різноманітних складових культури: мови, традицій, мистецтва, побуту, моралі. Це розмаїття свідчить про складність і глибину поняття „культура”.

Термін „культура” в перекладі з латини означає „обробка”. У Стародавньому Римі це поняття застосовувалося в сільському господарстві для позначення агрономічних методів. Отже, вже в античні часи культура розглядалася як сфера свідомої діяльності людини, яка спрямована на перетворення, на протидію змінам природного характеру.

У нашій повсякденній свідомості культура виступає як збірний образ, що поєднує мистецтво, літературу, релігію, науку, освіту та ін. Філософія ж використовує поняття культури, що розкриває сутність буття людини як реалізацію її творчості й волі. Саме культура відрізняє людину від інших істот, тому вона є специфічно людською реальністю. Її можна визначити як міру людського в людині.

Культура є реалізацією людської творчості й волі. Звідси виникає розмаїття форм культурного розвитку. Однак культура є закріпленою в тих символічних формах, які кожне покоління отримує у спадок від попередніх. Надіндивідуальна логіка культури не залежить від бажання окремої людини; справедливо буде сказати, що й культура творить людину. Проте слід урахувати, що культура сама є продуктом людської

творчості: через неї людина відкриває й змінює світ і саму себе. Людина є творцем, і лише через це – витвором культури.

Поняття **культури** позначає універсальне відношення людини до світу, через яке людина створює світ і саму себе. Вивчаючи різні культури, ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди й жили, і усвідомлювали себе інакше, ніж ми. Кожна культура є спосіб творчої самореалізації людини. Тому осягнення інших культур збагачує нас не тільки знанням, але й творчим досвідом.

В історії філософії склалися **діяльнісний і ціннісний підходи до сутності культури**. Перший з них визначає культуру як все, що створене людиною, своєрідну „другу природу”. Проте такий підхід характеризує культуру як сферу, що існує зовні людини, не розкриває її зв’язків як з внутрішнім світом особистості, так і з суспільством. У рамках другого підходу культура характеризується як сукупність створених людиною цінностей – як матеріальних, так і духовних, вбачає у ній певний аспект діяльності суспільства. Але за такого підходу поза увагою залишається процес культуротворення, динаміка культури. Отже, кожен з цих підходів відображає важливі риси розвитку культури, проте не вичерпує її змісту.

Культура може бути визначена як система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення і зміни в суспільному житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства. Культура зберігає досвід і водночас генерує нові програми, які реалізуються в різних формах людської активності. Чільне місце серед них посідає творчість.

Зміст культурних програм не завжди усвідомлюється людиною, і далеко не всякий зміст може бути виражений раціонально. Але всі вони можуть стати загальнозначущими, поєднуючи людей і виступаючи основою їхніх думок та почуттів. Саме такий зміст творить культуру. Людина наділяє цим змістом весь світ, який постає для неї у своїй

універсальній значущості. Отже, все у світі може виступати для людини як „своє” і як „чуже”. Культура є саме тим універсальним способом, завдяки якому людина робить світ „своїм”, відділяючи його від „чужого”.

У такий спосіб навколишній світ перетворюється на світ культури. Навіть зоряне небо або глибини океану належать культурі, оскільки їм віддана частка людської душі. Якби не було цього, людина не милувалася б небом (згадаємо знамениту думку І. Канта щодо двох речей, які наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – зоряного неба над нами і морального закону всередині нас), поети не писали б віршів, а вчені не віддавали б вивченню природи всі сили своєї душі. Теоретична думка народжується не одразу, і щоб вона виникла, потрібний інтерес людини до таємниць світу. Але інтересу й подиву немає там, де немає культурного змісту, що спрямовує думки й почуття багатьох людей на освоєння світу й власної душі.

Як же ця система змісту передається від однієї людини до іншої? Щоб відповісти на це питання, необхідно визначити, у чому виражається й закріплюється **значеннєвий світ культури**. В основі його знаходиться домінуючий зміст культури. Значеннєва домінанта культури – це головний зміст, загальне відношення людини до світу, що визначає характер усіх інших смислів і відносин. Поєднуючи людей, культура дає їм не тільки загальний спосіб осягнення світу, але й спосіб порозуміння, вираження сутності душі.

Людина виражає свої думки й почуття за допомогою знаків. Але культура виражається в особливих знаках – **символах**. Саме через символи нашої свідомості відкривається глибинний зміст культури, що живе у людській душі, об’єднує людей за єдиним типом сприйняття світу і самих себе. Справжній символ не просто позначає зміст, але несе в собі всю повноту його діючої сили. Наприклад, ікона у християнстві не просто позначає Бога – для віруючого вона виражає Божественну присутність, володіє тією ж силою, як і виражений нею зміст, тобто віра самої людини.

У традиційній військовій культурі прапор не тільки позначає певну військову частину: він є уособленням самої честі, і втратити прапор – те ж саме, що втратити честь.

Символічні форми культури передаються від людини до людини, від покоління до покоління. Але самі по собі вони складають лише зовнішній бік культури. Символи стають вираженням культури лише через творчу активність людини. Якщо ж людина не усвідомлює сутності цих символів, то вони перетворюються на абстрактну предметну оболонку. Тому не можна визначати поняття культури тільки через символи, не можна ототожнювати культуру й символічний світ. Кожен символ набуває конкретного значення в межах буття певної культури.

Буття культури здійснюється в різних **формах**. Основними серед них є мораль, релігія та мистецтво. **Моральність** виникає, коли місце табу, що програмували поведінку первісної людини на рівні несвідомого, заступають перші моральні регулятиви – обов'язок, сором і честь. Вони формують особистість людини і дозволяють їй здійснювати самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. У різних культурах кожен з цих регулятивів має різну роль. Наприклад, культуру Японії етнографи визначають як приклад культури сорому, зорієнтованої на оцінку людини з боку оточення (дії визначаються тим, що скажуть або подумают інші).

Із підвищенням внутрішньої автономності людини й формуванням зрілої особистості виникає такий моральний регулятив, як совість. Отже, моральність виникає як внутрішня саморегуляція в сфері волі, і моральні вимоги до людини зростають відповідно до розширення цієї сфери. Розвинена моральність – це реалізація духовної волі людини, вона заснована на ствердженні самоцінності людини.

Релігія виражає потребу людини у відчутті своєї причетності до основ буття. Однак, на відміну від міфу, людина відшукує їх не в житті природи, а у сфері потойбічного (трансцендентного). У світових релігіях

(християнство, мусульманство, буддизм) обожнюється не природа, а надприродні сили й, насамперед, дух з його волею й творчістю. Божественне знаходиться по той бік природи й розглядається як надприродний абсолют. Розвинена релігія звільнила людину від міфологічної поєднаності з природою й внутрішньої залежності від стихійних сил та неусвідомлених пристрастей.

Мистецтво відображає потребу людини в образно-символічному вираженні й переживанні значущих моментів свого життя. Воно створює нову реальність – світ переживань, що висловлюються спеціальними образно-символічними засобами. Прилучення до цього світу, самовираження й самопізнання в ньому становлять одну з найважливіших потреб людської душі. Архітектура і скульптура, живопис і графіка, музика і танці, театр і кіно, телебачення, література дозволяють пізнати світ, проте це пізнання здійснюється в особливій формі. У кожному творі мистецтва висловлюється конкретна головна ідея. Завдяки цьому спостерігач зосереджується на тому, що в повсякденному житті може залишитися непоміченим. І це спостерігання інколи змінює саму особистість людини: вона може замислитися над тим, що раніше здавалося неважливим, змінити свій стиль поведінки, стати спрямованою до нового сенсу життя. Через культуру людина може прилучитися до творчих досягнень безлічі геніїв. Але це прилучення здійснюється лише тоді, коли людина починає не просто споглядати культурні символи, а відтворювати культурний зміст у власній душі й власній творчості.

Культура є основою людської творчості, але вона і втримує її у певних рамках своїх символічних зразків. Та в переломні моменти, в епохи великих культурних переворотів виявляється, що старий зміст вже перестає задовольняти людину, що він стискає розвинений людський дух. І тоді людський дух виривається з полону старих понять для того, щоб створити нові основи для творчості.

Прикладом таких глобальних зрушень є культура Відродження, що заперечила зміст середньовічної культури. Новим явищем, яке було притаманне Відродженню, став гуманістичний погляд на людину і навколишній світ. Він визначав, зокрема, нові оцінки людської гідності, засновані на високих моральних якостях особистості, а не на її походженні чи багатстві, нові оцінки праці, творчості, волі. Ці ідеї гуманізму визначили зміст таких шедеврів культури, як картини Леонардо да Вінчі, проза **М. Сервантеса** (1547–1616), трагедії **У. Шекспіра** (1564–1616).

Нові значеннєві основи створюються індивідуальною творчістю. Однак, щоб народилася нова культура, необхідне закріплення її змісту в символічних формах і визнання його іншими людьми як зразка. Цей процес має соціальний характер. Зміст, породжений генієм, випробовується через досвід інших людей. А оскільки визнання нових значеннєвих підстав відбувається в гострих зіткненнях із прихильниками старої традиції, то щаслива доля нового змісту зовсім не означає щасливої долі для його творця. Страти **Т. Мора** (1478–1535) та **Дж. Бруно** (1548–1600), зречення **Г. Галілея** (1564–1642) – це лише окремі приклади трагічного шляху „через терни до зірок”.

Класичний підхід до культурної традиції як **царини духу** є характерним для філософії Г. Гегеля. У ній культура, як і раніше, виступає як реалізація розуму, але це вже – реалізація світового розуму або абсолютного духу. Цей світовий розум розгортає свою сутність, реалізуючи себе в долі цілих народів, втілюючись у науці, техніці, релігії, мистецтві, різних формах суспільного устрою й державного життя. Цей дух переслідує загальні цілі, які не можна пояснити як суму задумів окремих людей або як індивідуальну мету сильної історичної особистості. Г. Гегель стверджував: „Такі загальні світові цілі... не може втілювати в життя один індивід так, щоб всі інші ставали його слухняними знаряддями, але такі цілі самі прокладають собі шлях — почасти з волі багатьох, а почасти проти їхньої волі й поза їхньою свідомістю”.

Г. Гегель у своїй теорії виходив із того незаперечного факту, що розвиток світової культури виявляє таку цілісність і логіку розвитку, які не можуть бути виведені із суми індивідуальних зусиль. Творчість окремих людей і навіть цілих народів підкоряється цій прихованій логіці, що виявляє себе лише тоді, коли все розмаїття культурних явищ буде зрозумілим як таке, що саморозгортається в єдине ціле. Такий спосіб розгляду й становить заслугу Г. Гегеля.

Теорія локальних культур О. Шпенглера заперечила цілісність світової культури. На думку О. Шпенглера, кожна культура має власну долю; первинною він вважає позараціональну душу культури, яка є унікальною й не може бути до кінця виражена раціональними засобами. Подібно до живої істоти, культура народжується, щоб реалізувати свої сили, які згасають зі старістю і йдуть у небуття разом зі смертю. Така доля всіх культур. Смерть культури – це вичерпання сил її душі, коли її зміст вже не надихає людей, звернених тепер не до здійснення культурних цінностей, а до утилітарних цілей і благоустрою життя. Цей період О. Шпенглер пов'язує з настанням епохи цивілізації. Культура жива остільки, оскільки вона зберігає потаємний зв'язок з людською душею. Душа культури живе в душах людей, яких надихають цінності цієї культури. Якщо ж культура перестає притягати й надихати людські душі, вона приречена. Коли цивілізація поглинає людину цілком, у неї вже не залишається сил створювати нові шедеври культури, вогонь душі згасає.

А. Тойнбі, як і О. Шпенглер, визнає існування численних культур, кожна з яких має власну специфіку. Однак А. Тойнбі не розглядає кожну культуру як замкнуте у собі утворення. Історію культури він оцінює як реалізацію божественної ідеї у людському житті, що прагне до досконалості свого конкретно-історичного втілення, але зіштовхується при цьому із зовнішніми перешкодами. Однак ці перешкоди перетворюються для творця в умову прогресу. Перешкода сприймається творцем як виклик, відповіддю на який є новий акт культурно-історичного розвитку.

Концепція „викликів – відповідей” А. Тойнбі дає ключ до розуміння творчої природи й можливої альтернативності культурно-історичного процесу. Розвиток культури здійснюється як серія відповідей, що дає творчий людський дух на ті виклики, які кидає йому природа, суспільство й внутрішня нескінченність самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, як можливі різні відповіді на один і той самий виклик. В усвідомленні цієї фундаментальної обставини й полягає значення теорії А. Тойнбі.

Прихильники **ігрової концепції культури** визначають гру як культурно-історичну універсалію. **Х. Ортега-і-Гассет** (1883–1955) протиставляв масовій культурі справжню „живу” культуру, яку людина робить особистим надбанням, звертаючись до неї в силу спонтанної внутрішньої потреби. Характеристика живої культури, дана іспанським філософом, співзвучна з критеріями гри Й. Хейзінги. Сутність культури, на думку цих мислителів, становлять спонтанність і відсутність прагматичної установки. З конкретних елементів такої культури складається елітарний шар культурного процесу, що протистоїть наступу масової культури.

Гра розглядається як найважливіший феномен людського буття поряд із чотирма іншими – смертю, працею, пануванням та коханням – німецьким філософом **Е. Фінком** (1905–1975). На його думку, ігровий принцип пронизує все людське життя і визначає спосіб розуміння буття. На відміну від Й. Хейзінги, Е. Фінк вважає гру найважливішим способом реалізації людської діяльності, яка не притаманна тваринному світу. Фантазія як спосіб оперування уявним властива тільки людині. У грі, підставою якої служить фантазія, реалізуються високі духовні людські потенції. Так відбувається піднесення людини над природою й народження культури.

2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства

Поняття духу позначає в філософії ідеальну сферу – на відміну від

матеріальної. Відповідно до цього ми можемо визначити наявність в кожній культурі матеріальної і духовної культур. Перша з них включає насамперед різноманітні засоби матеріального виробництва: енергетичні й сировинні ресурси, технології матеріального виробництва, знаряддя праці, засоби споживання й продукти матеріального виробництва. **Матеріальна культура** людства завжди ширше за існуюче матеріальне виробництво. У неї входять всі види матеріальних цінностей: архітектурні цінності, будинки й спорудження, засоби комунікації й транспорту, парки та ін. Крім того, вона зберігає в собі матеріальні цінності минулого – пам'ятники, археологічні об'єкти, обладнані пам'ятки природи та ін.

Духовна культура містить у собі як сукупність результатів духовної діяльності, так і саму духовну діяльність. Її пам'ятки існують у різноманітних формах. Це звичаї, норми й зразки поведінки людини, що склались у конкретно-історичних соціальних умовах. Це також моральні, естетичні, релігійні або політичні ідеали й цінності, різні ідеї й наукові знання. Загалом, це завжди продукти інтелектуальної, духовної діяльності. Вони, як і продукти матеріального виробництва, використовуються в життєдіяльності людини для задоволення її певних потреб.

Існує безліч культур, що реалізувалися в людській історії. Кожна з них породжувала і породжує свою мораль, своє мистецтво й виражається у відповідних символічних формах. Проте діалог культур є можливим, оскільки всі вони мають загальне джерело — людину з її волею і здатністю творити.

Кожна культура неповторна. Але виникає логічне питання: як тоді оцінити ступінь розвитку культури? Чи можна визнати всі культури абсолютно рівноправними? Багато культурологів дотримуються таких поглядів. Однак, на думку дослідників, критерії оцінки культури все ж існують. Вони ґрунтуються на тому факті, що первинною цінністю у світі є людина, розвиток її особистості й волі. Отже, ступінь розвитку певної культури може бути визначений через її відношення до волі й гідності

людини, а також через ті можливості, які ця культура надає для творчої самореалізації особистості.

Дослідники культури (О. Шпенглер, А. Тойнбі) пропонували різноманітні класифікації культур. Поширеною в сучасній літературі є типологія культур, яка спирається на проблемно-хронологічний принцип. Вона дозволяє виділити такі основні культурно-історичні типи: первісна культура; культура Стародавнього Сходу; антична культура (культура Стародавньої Греції та Риму); середньовічна культура; культура Відродження та Реформації; культура Нового часу; сучасна культура (XX – початок XXI ст.).

У рамках кожного з цих типів культур існують різноманітні національні культури. Культура кожного етносу є унікальним явищем. Вона дозволяє людині здійснити етнічну ідентифікацію – усвідомити приналежність до певного етносу. Критеріями цього усвідомлення є мова, традиції, релігія.

Усвідомлюючи свою тотожність із представниками однієї етнічної спільноти, людина водночас відокремлює себе від інших спільнот. Ця ідентифікація може бути як позитивною (людина задоволена приналежністю до певного етносу), так і негативною (люди можуть відчувати незадоволення, навіть приниженість). Взаємодія етнічних культур може викликати ряд проблемних ситуацій: негативне ставлення представників домінуючої культури до етнічних меншин; внутрішній конфлікт у свідомості людини, яка водночас усвідомлює себе представником двох культур. Головне в цій ситуації – розуміння того, що різниця між культурами не має бути підставою для встановлення кордонів між людьми і народами.

Поряд із наявністю численних етнічних культур у сучасному світі поширюється інтернаціоналізація культури. Вона обумовлена як соціально-економічними й політичними процесами (світовий розподіл праці, глобалізація, інтеграція держав Євросоюзу), так і суспільними

чинниками (науково-технічний прогрес, поширення телебачення, Інтернету). Наявність інтернаціональних елементів не заперечує неповторності кожної культури. Необхідно усвідомлювати співвідношення між інтернаціональним і національним, поєднуючи досягнення прогресу із збереженням самобутності кожної культури.

Таким чином, культура є втіленням водночас і неповторності, і типовості, поєднанням традицій та новаторства. За допомогою культури утверджуються ідеали, які допомагають становленню й розвитку духовного світу суспільства та особистості.

Контрольні запитання

1. Що означає поняття культури як людської реальності?
2. У чому полягають діяльнісний і ціннісний підходи до культури?
3. Як Г. Гегель характеризує роль духу у культуротворенні?
4. Порівняйте зміст концепцій культури О. Шпенглера й А. Тойнбі, визначте їх спільні та відмінні риси.
5. У чому полягає ігрова концепція культури?
6. Визначте сутність матеріальної і духовної культури.
7. Як може бути визначений ступінь розвитку культури?
8. Схарактеризуйте основні типи культур.
9. Як співвідносяться інтернаціональне та національне в культурі?

§ 11. РЕЛІГІЯ

Навчальні питання:

1. Концепції релігії, її сутність та функції. Ранні форми релігії.
2. Сучасні національні релігії.
3. Світові релігії. Релігія у сучасному світі.

1. Концепції релігії, її сутність та функції. Ранні форми релігії

Однією з форм духовної культури людства є релігія. Варто нагадати, що релігійний світогляд є однією з історичних форм людського світогляду. Його основою виступає віра. Вона дає віруючій людині усвідомлення причетності до вищого, Божественного начала.

Існують різні версії походження поняття „релігія”. Так, римський оратор і філософ **Цицерон** (106–43 рр. до н.е.) вважав, що воно походить від латинського „relegere” – ставитися з особливою повагою, шанувати. Інші автори виводять його від дієслова „religare” – пов’язувати, з’єднувати, – яке засвідчує зв’язок між віруючою людиною та Богом.

Вплив релігії на внутрішній світ людини дозволяє характеризувати її соціально-психологічний вимір. Прагнення людини усвідомити таємниче надприродне начало, досягнути його сутності і зв’язки зі світом реальним простежуються в усіх релігіях – від найбільш ранніх до сучасних. Релігійна віра у надприродне характеризується певними особливостями. По-перше, вона є вірою в реальне існування надприродного. По-друге, релігійна віра обов’язково передбачає емоційне ставлення до надприродного. По-третє, віра в надприродне включає переконаність в існуванні особливих обопільних відносин між ним і людиною. Віруючий переконаний в тому, що надприродне не тільки існує, а й може вплинути на його життя, долю, і що за допомогою певних дій людина може впливати на надприродне (задобрити його, вимолити прощення, викликати доброзичливе ставлення).

Як особлива система духовної діяльності людей релігія має власну структуру. В ній можна виділити такі основні елементи, як релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійні дії (культ).

Релігійна свідомість включає два взаємопов’язаних рівні: релігійну психологію та ідеологію. **Релігійна психологія** – це сукупність уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій віруючих, пов’язаних із певною системою релігійних ідей. **Релігійна ідеологія** – це більш-менш струнка система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні

організації, теологи та служителі культу. Вона дає систематизований вигляд релігійних поглядів на світ, на сенс людського буття.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної практичної діяльності є **культ** – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. До культу належать обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети, які при цьому використовуються, – храми, священні реліквії, посуд, одяг.

Соціальними інститутами, що закріплюють і поширюють елементи релігії, є **релігійні організації** – об'єднання, які виникають на основі спільності вірувань та обрядів. Релігійні організації виконують широке коло функцій: задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культу, розробка і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації. Релігійні організації можуть виконувати і нерелігійні функції (політичні, правові), що допомагає релігії зберегти свої позиції в духовному житті суспільства.

Релігія – одна з форм духовно-практичного освоєння світу. Її роль у суспільстві виявляється через **соціальні функції**, головними з яких є:

- **компенсаторна** (наголошення на вищості божественного світу над земним світом зла і несправедливості, на справедливій віддачі людині за всі її вчинки в кращому потойбічному світі);
- **інтегративна** (об'єднання людей за ознакою їхньої конфесійної належності, що може сприяти стабільності суспільства);
- **комунікативна** (спілкування з Богом та одновірцями, що знаходить вияв перш за все в культових діях);
- **регулятивна** (визначення поведінки віруючих згідно з релігійними ідеями, цінностями, культовою діяльністю, що знаходить вияв у моральних кодексах різних релігій);
- **світоглядна** (пояснення сутності людського життя, перебування людини у світі).

Релігія, як і філософія, є продуктом суспільної свідомості. Між ними існують внутрішні взаємозв'язки. Але необхідно відзначити, що філософські і релігійні вчення – це протилежні системи духовних цінностей; вони спираються на різні типи рефлексивного мислення. Із розвитком пізнавальних здібностей людини, з освоєнням природного та соціального середовища, з проникненням у глибини явищ мислення набуває рис абстрактного характеру. На ґрунті абстрактного мислення виникають розбіжності між людською думкою і реальністю. За визначенням Л. Фейєрбаха, релігія розтинає людський світ на дві частини: поряд із дійсним виникає світ фантастичний, потойбічний, який панує над світом реальним.

У другій половині XIX ст. оформлюється окрема дисципліна, предметом якої виступає релігія, – релігієзнавство. У межах цієї науки співіснує декілька концепцій виникнення та розвитку релігії.

У межах **теологічної концепції** виникнення релігії співіснують дві тенденції – раціоналістична й ірраціоналістична. До першої належить **неотомізм** (від імені середньовічного теолога Фоми (Томаса) Аквінського). Це найбільш впливовий напрям сучасної релігійної філософії, що набув поширення у країнах католицького віросповідання. Неотомізм акцентує увагу на наявності у християнському одкровенні двох істин – тих, якими можна оволодіти за допомогою людського розуму, і тих, які за своєю природою знаходяться вище за розум. Перші істини досліджуються за допомогою пізнання реальних речей і явищ, що оточують людину. Другі пізнаються через одкровення Бога за допомогою церкви. Фома Аквінський розробив систему п'яти доказів буття Бога засобами людського розуму:

1. У світі все рухається, тому повинен існувати першодвигун, яким і є Бог.
2. Одна природна річ обумовлює іншу; у світі існує загальна причинна обумовленість. Такою першопричиною є Бог.

3. Світ також складається з випадкових явищ. Ці явища не можуть існувати самі по собі, вони повинні народжуватися необхідною причиною, тобто Богом.

4. Різні речі містять у собі різні ступені досконалості. Про них можна говорити лише у порівнянні з чимось більш досконалим. Такою абсолютною досконалістю є Бог.

5. Розвиток світу підпорядкований якійсь певній меті. Отже, повинен існувати початок, що визначає напрям розвитку світу до зазначеної мети. Таким початком є Бог.

Сучасний неотомізм прагне синтезувати протилежні принципи – віру і розум, релігію і науку. Неотомізм трактує науку як нижчий вид знання, релігію – як вищий: наука охоплює лише сферу зовнішнього досвіду, релігія ж володіє абсолютною істиною.

Ірраціоналістичне обґрунтування віри в Бога у сучасній теології і релігійній філософії висунуто **протестантською школою**, відомим представником якої був швейцарський теолог **К. Барт** (1886–1968). Він доводив, що існування Бога не можна виявити за допомогою розуму. Раціоналізму він протиставив сліпу віру, яка йде від Бога і надається людині через одкровення.

Початок **суб'єктивістської концепції** у теології пов'язується з теорією американського філософа **У. Джемса** (1842–1910). Він доводив, що релігія набуває поширення, перш за все, через свою корисність для індивіда – вона нейтралізує психологічні конфлікти, перетворює негативні емоції на позитивні. Кожен індивід, виходячи з власних почуттів, вибирає той чи інший світогляд. Тому світогляд людини визначається її емоційним світом. Таким чином, У. Джемс дійшов висновку, що основою релігії є індивідуальні почуття, а саму релігію визначив як наслідок суб'єктивних переживань людини.

Згідно з **біологізаторською концепцією**, релігія народжується внутрішніми потребами людського організму, його фізіологічними

процесами. У такій інтерпретації релігія – атрибут біологічної природи людини. З. Фрейд розглядав усі соціальні явища, культуру як систему заборон, за допомогою яких суспільство стримує ворожі йому сексуальні потяги людини („лібідо”). Завдяки культурним нормам природжені інстинкти і потяги людини або зміщуються у сферу позасвідомого, або сублімізуються, тобто перетворюються на форми соціальної творчості, до яких Фрейд відносив і релігію. Він прагнув пояснити релігію на рівні окремої людини з її імпульсами і нахилами.

Е. Фромм – представник сучасного неофрейдизму, в основу якого покладено **синтез соціологічного підходу з психоаналітичним**. У праці „Психоаналіз і релігія” Е. Фромм пояснює потребу людини у релігії екзистенціальним конфліктом між душею і тілом. Людина постійно прагне вирішити проблему розколу між тілом і душею, але ніколи не зможе її вирішити. На цьому ґрунті у людини виникає потреба у вірі та релігії. Е. Фромм пропонує релігію без Бога, у центрі якої знаходиться людина.

Соціологічна концепція релігії бере початок у працях Е. Дюркгейма. Він вважав, що розуміння людської природи принципово неможливе без вивчення суспільства, у якому діє людина. Інтегруючою основою суспільства він визначає суспільну свідомість – загальні вірування, почуття, цінності, норми. За Е. Дюркгеймом, послаблення загальних вірувань і почуттів призводить до послаблення соціальних зв'язків між людьми, загрожує дезінтеграцією суспільства, його розпадом. Релігійними є колективні, спільні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер і підкоряють собі діяльність індивіда. Він доходить висновку, що релігія є необхідним елементом в кожному суспільстві.

Марксистська релігієзнавча концепція – це певний ступінь в розвитку матеріалістичних поглядів. Марксизм почав вивчення релігії у широкому контексті дослідження суспільства як системи, що постійно розвивається. Ф. Енгельс так визначив специфіку релігії: „... кожна релігія

є не що інше, як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над нами у їх повсякденному житті, – відображення, у якому земні сили набувають форми неземних”.

Релігія відображає залежність людей від умов їхнього життя, їх несвободу. Марксизм доводить, що неістинне відображення світу в релігійних віруваннях – це не лише незнання законів природи, а й відображення певних соціальних умов життєдіяльності людини. Реальні сили, які панують над людьми, відображаються в релігійній свідомості у деформованому вигляді і виступають як сили неземні, надприродні. Цей момент складає поняття „соціальне коріння релігії”.

Марксистська концепція концентрує увагу і на такому питанні: яким чином момент соціальної несвободи усвідомлюється у системі релігійних поглядів? Існування релігії, процес її виникнення ґрунтуються на усвідомленні людиною власного безсилля перед природними та соціальними силами. Людина змушена звертатися до надприродного з проханням допомоги і захисту. Цей аспект отримав назву „гносеологічного коріння релігії”.

Релігія виникає на певному рівні емоційної структури людської особливості. У зв’язку з цим марксистська концепція окреслює поняття „психологічне коріння релігії”. До нього належать деякі негативні емоційні почуття індивіда: страх, відчай, горе, самотність. На ранніх етапах розвитку людського суспільства релігійні уявлення формуються у природних умовах, значною мірою під впливом прагнення людини зрозуміти навколишній світ, виходячи з уявлень про свою особисту природу. Людина пояснює природу за аналогіями зі своїми вчинками: неживі об’єкти вона наділяє свідомістю, волею, приписує їм раціоналістичну сутність.

Таким чином, з погляду теології релігія – це Божий дар людям, Боже вчення з його настановами, які люди повинні сумлінно виконувати. Світська наука визнає основним у релігії віру в надприродне як вищу силу,

яка створила весь світ. З погляду науки релігія – продукт історичного розвитку суспільства. Імовірно, вона виникла в епоху верхнього палеоліту, 40–50 тис. років тому на відносно високому ступені розвитку первісного суспільства. Виникнення релігії пов'язане з певним рівнем розвитку інтелекту людини, зачатками теоретичного мислення, можливостями відриву думки від дійсності.

Вихідним пунктом еволюції ранніх форм релігії була **магія** – віра в можливість впливу на будь-яке природне явище шляхом певних символічних дій (замовлянь, заклинань). Розрізнялися такі види магії, як господарча, лікувальна, любовна тощо. **Дж. Фрезер** (1854–1941) дотримувався думки, що магичні обряди виникають через штучне поєднання у свідомості людини подібних або суміжних за часом подій як причин та наслідків явища: здійснюючи магичний обряд, людина вважає, що саме він викликає необхідну реакцію.

Фетишизм – віра у надприродні властивості різних матеріальних предметів: каміння, дерев, а пізніше – амулетів, ідолів. Фетишизм є необхідним елементом релігійного культу. Поклоніння іконам, хресту, мощам, паломництво, віра у надприродну силу оберегів є характерними проявами фетишизму в сучасній релігійній практиці.

Тотемізм являє собою віру в надприродні кровно-родинні зв'язки, що начебто існують між людським колективом та певним видом тварин, рослин чи речей. Поступово склались уявлення про тотеми (тварини, рослини), які вважалися предками роду; виникли особливі свята, центральним моментом яких був ритуал поїдання тотема, покликаний зміцнити силу людини. Пізніше на основі тотемізму виник культ тварин. Пережитком тотемізму є, зокрема, віра у перевертнів.

Анімізм пов'язаний з персоніфікацією душ померлих. Він виник на ґрунті притаманного первісним людям прагнення до уособлення, а також з нерозуміння ними власної психіки (сновидінь, галюцинацій), що сприймалась як діяльність душі, незалежної від тіла. З уявленнями про

самостійність душі пов'язана віра в можливість існування душі після смерті, її переселення у потойбічний світ.

Персоніфікація надприродних сил приводить до віри в особливі надприродні істоти – демонів, духів, домовиків, наяд, дріад. Пізніше із середовища цих істот виділяються найбільш могутні – божества або боги. Слово „Бог” – слов'янського походження, його основне значення – щастя, вдача. Релігії з культом декількох богів отримали назву **політеїстичних** (від грецьких слів „полі” – багато, „теос” – бог). Оскільки вони поширювалися в межах певної держави, як правило, охоплюючи етнічно споріднені групи населення, то отримали назву національних або державно-національних релігій.

2. Сучасні національні релігії

Релігії стародавнього світу в більшості згодом трансформувалися і влилися окремими елементами у світові релігії. Нині збереглися лише деякі національні релігії: іудаїзм в Ізраїлі (15 млн. віруючих), індуїзм в Індії (430 млн.), конфуціанство (160 млн. віруючих) і даосизм (30 млн.) у Китаї, синтоїзм у Японії (60 млн.).

Іудаїзм – це одна з небагатьох національних релігій Стародавнього світу, яка збереглася з невеликими змінами до наших днів. В історії релігії іудаїзм відіграв надзвичайно велику роль, увійшовши суттєвою частиною до складу християнства та ісламу. За своїм змістом початкова релігія давніх євреїв була племінним культом. Цар Іудеї, розуміючи потребу централізації релігії в інтересах держави, у 621 р. до н.е. проголосив бога племені іуда – Яхве єдиним, всемогутнім, національним божеством, на якого були перенесені функції усіх племінних божеств, що шанувалися раніше.

Організаційним центром іудаїзму став храм на горі Сіон в Єрусалимі, жреці якого протягом століть збирали і редагували міфи про Яхве та його пророків на ґрунті асиро-вавілонських, хетських,

єгипетських, арабських джерел. Укладання перших п'яти книг Біблії, які отримали назву Тора (закон), або п'ятикнижжя Мойсея, було завершено й оголошено віруючим у 444 р. до н.е. Пізніше були написані інші книги Старого Заповіту. Іудаїзму притаманні такі риси: монотеїзм – віра в єдиного бога Яхве як творця світу; віра в особливе заступництво Яхве щодо євреїв; в кінець світу; в потойбічну віддяку; у воскресіння з мертвих; в прихід божественного спасителя – Месії і створення ним тисячолітнього царства в Єрусалимі; регламентація обрядовості. Основу іудейської моралі становлять 10 заповідей (шануй єдиного бога, не сотвори собі кумира, не згадувай ім'я бога без необхідності, шануй день суботи, шануй своїх батьків, не вбивай, не перелюбствуй, не кради, не свідчи брехливо на ближнього свого, не зажадай майна ближнього свого). У сучасному Ізраїлі іудаїзм оголошено державною релігією.

Індуїзм як релігія склався на ґрунті брахманізму й буддизму. Найповнішим визначенням цього поняття можна вважати індійський спосіб життя, включаючи усю суму життєвих принципів, норм, цінностей, вірувань, уявлень, обрядів, культів, міфів і легенд. Основи індуїзму походять від вед і пов'язаних з ними легенд та текстів. Найважливішими з численних богів індуїзму вважають трійцю (тримурті) – Брахму, Шиву і Вішну. Брахма виступає творцем світу. У культі Шиви на перший план вийшов культ життєвої сили і чоловічого начала. Основна функція Вішну – збереження. Він є максимально близьким людям, які схильні до емоційного сприйняття божества.

Жрецькими індуїзму, носіями основного релігійного культу були члени брахманських каст. З їх числа обиралися радники, чиновники, авторитетні релігійні учителі – гуру. Переконання у необхідності посередництва жреця для звернення до надприродних сил по допомогу знайшло вияв у магічних діях – тантрах, на основі яких виникли освячені заклинання – мантри (їх мають рибалки, пастухи, пожежники).

Конфуціанство виникло у Давньому Китаї. Його основоположник **Конфуцій (Кун Цзи)** (551–479 р. до н.е.) жив в епоху внутрішньої кризи китайського суспільства. Руйнувалися патріархальні норми, гинула родова аристократія, яку змінювала влада правителів окремих царств. Виступивши з критикою цих явищ і високо оцінюючи минуле, Конфуцій створив ідеал досконалої людини Цзюн-цзи, який володіє двома головними чеснотами – гуманністю і почуттям обов’язку. Поняття гуманності (жень) включало в себе скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей. Обов’язок – це моральне зобов’язання, яке гуманна людина завдяки своїм чеснотам накладає на себе сама, керуючись знанням і вищими принципами. Конфуцій сформулював основи соціального порядку, який хотів би бачити у Китаї: „Хай батько буде батьком, син – сином, цар – царем, чиновник – чиновником, хай усе в цьому світі хаосу стане на свої місця, всі будуть знати свої місця, права і обов’язки, робити те, що їм належить”. Упорядковане суспільство має складатися із верхів (тих, хто думає, управляє) і низів (тих, хто працює й підкоряється). Критерієм такого поділу суспільства мали служити не знатність, походження чи багатство, а лише знання і чесноти, ступінь близькості людини до ідеалу Цзюн-цзи.

Все сумнівне, позасвідоме, що належало до сфери непідконтрольних розуму почуттів, конфуціанство залишило осторонь. Однак численні вірування й обряди продовжували існувати і були об’єднані в межах релігії **даосизму**. Він виник як самостійна доктрина. Засновником філософії даосів вважається філософ **Лао-цзи** – особа легендарна. У трактаті “Дао де цзин” викладені основи даосизму – вчення про велике Дао, загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди і в усьому необмежене. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме, нечуване і недосяжне для органів почуття, постійне й невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім’я і форму всьому на світі. Пізнати Дао, йти за ним, злитися з ним, – у цьому зміст, мета і щастя життя.

Даосизм пропонує особливий шлях досягнення безсмертя. Це стає можливим шляхом обмеження у їжі, яка зміцнює матеріальне начало в організмі. Другий елемент цього шляху – уміння володіти власним диханням. Великого значення даоська теорія безсмертя надавала моральним факторам. Щоб стати безсмертним, кандидат повинен був здійснити не менш як 1200 добродесних актів, при цьому навіть один аморальний вчинок зводив усе нанівець. Трансформація людини у безсмертного вважалася дуже непростою, доступною лише небагатьом.

Синтоїзм. Основу релігії синто (в перекладі – шлях богів) становлять міфи, вміщені у зведеннях „Кодзікі” та „Ніхонгі” (поч. VIII ст.). У цих міфах розповідається про створення світу, що розпочинається з появою подружньої пари Ідзанагі та Ідзанамі, які породили Японські острови і багато божеств. На міфах ґрунтувався престиж правителів країни, які посилялися на своє походження від верховного божества Аматерасу – богині Сонця. Після відновлення імператорської влади в 1868 р. синто було проголошене державною релігією Японії. Біля кожного домашнього олтаря повинно було знаходитися зображення богині Аматерасу, що перетворилася у символ японського націоналізму. Синтоїстські норми стали символом патріотизму і відданості особі імператора з боку японських самураїв. Після другої світової війни синтоїзм змінився: впало значення культу імператора, традицій самурайства. Державне синто було скасоване.

Зі зміцненням централізованої влади у різних країнах виникає її релігійне відображення. Виникає **монотеїзм** (від грецьких слів „моно” – один, „теос” – бог) – форма релігії, яка вшановувала єдиного бога, тим самим зміцнюючи існування рабовласницьких і феодальних держав, очолюваних єдиним правителем. Це створює основу для виникнення принципово нового явища – світових релігій.

3. Світові релігії. Релігія у сучасному світі

Наднаціональні або світові релігії являють собою більш пізні, порівняно з національними, явище. До них належать буддизм, християнство та іслам. З їх появою вперше в історії людства виник зв'язок віросповідання людей (окремо від етнічного, мовного, політичного), оскільки ці релігії звернені до всіх людей, незалежно від їх соціального, расового чи національного стану.

Буддизм є найдавнішою з світових релігій – він бере початок у VI ст. до н.е. За легендою, після нескінченних перероджень Будда (на санскриті „Осяяний вищим знанням”) прийшов на землю, щоб виконати свою місію порятунку, вказати людству шлях до виходу із страждань. Будда обрав образ царевича Сіддхартхи, який належав до знатного роду (родове ім'я – Гаутама), однак зрікся свого багатства і розпочав пошук порятунку людей від страждань. Після тривалих мандрів Сіддхартха внаслідок просвітління відкрив вищу істину – Дхарму, яку й почав проповідувати людям. Дхарма містить чотири **принципи** – чотири „**шляхетні істини**” буддизму:

- жити – значить страждати;
- причина страждань – бажання;
- для звільнення від бажань слід дотримуватися вчення Будди;
- вчення Будди може привести віруючого до головної мети його буття – нирвани (заспокоєння) як стану повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства, абсолютного спокою.

Ідейним стрижнем буддизму є твердження: чуттєве буття в усіх його формах робить страждання суттю буття. Власне життя, існування у будь-якій формі завжди є обов'язковим стражданням та злом. Смерть, що є водночас стражданням, також не позбавляє від мук. Після неї розпочинається нове, знову наповнене стражданням існування. Тому мета буддиста – жити так, щоб не залежати від бажань та прив'язаності до об'єктів цих бажань.

Буддійська релігійна література нараховує декілька тисяч творів. Серед них характер канону має Трипітака (у перекладі – три кошики) – зведення священних текстів у трьох частинах, здійснене у III ст. до н.е. Моральні заповіді буддизму (панчашила) носять характер заборон: 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина. Послідовник Будди не повинен платити злом за зло, захищати інших від насильства, мститися за несправедливість. Буддист спокійно, терпляче ставиться до зла, ухиляючись лише у співучасті в ньому. Складовою шляху до нирвани є медитація – система вправ, що ведуть до внутрішнього умиротворіння, позбавляють людину пристрастей. Нині у світі налічується близько 600 млн. буддистів.

Християнство зародилося в середині I ст. н.е. в східних провінціях Римської імперії за часів кризи рабовласницького ладу. Поразка народних рухів народжувала настрої відчаю, беззахисності, надії на допомогу надприродних сил. Християнство повинне було задовольнити духовну потребу суспільства, яке вже не мало надії на соціальне визволення.

Незважаючи на жорстокі переслідування перших християн імператорською владою, воно швидко поширювалося територією держави. У 312 р. імператор **Костянтин Багрянородний** (близ. 285–337) урівняв християнство у правах з усіма релігіями імперії, а у 325 р. скликав у Нікеї перший церковний собор, на якому фактично закріпив союз між державою і церквою. На Нікейському соборі був розроблений і затверджений Символ віри – виклад основ християнської релігії. Він включає в себе 12 частин. У перших восьми говориться про віру в троїстість Бога, в олюднення Христа, його розп'яття, воскресіння і вознесіння на небо, про спокутування гріхів; чотири останніх – зобов'язують вірити в церкву, хрещення, воскресіння з мертвих, вічне життя.

У ранньому середньовіччі розпочався процес розділення римської і константинопольської церкви, який завершився у 1054 р. Західна церква з

часом отримала назву католицької (вселенської), а східна – православної. У XVI ст. стався новий великий церковний розкол, коли в Західній Європі під час Реформації від католицизму відокремився ряд протестантських церков (євангельсько-лютеранська, реформатська, англіканська). Так у християнстві виникли три основні течії: **православ'я, католицизм і протестантизм.**

Православ'я. У сучасному світі існують 16 автокефальних (незалежних) православних церков: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Румунська, Чехословацька, Американська, Українська. Основу православного віровчення складають Біблія, Священний Переказ і Символ віри. Для православних віруючих є дуже важливим відвідання храмів, дотримання постів і таїнств. Православ'я визнає 7 таїнств: хрещення, причастя, священство, сповідь, миропомазання, шлюб і маслосвяття. Православні вірують, що Бог є єдиний і існує в трьох Особах – Отець, Син і Святий Дух.

Католицизм у питаннях віровчення має багато спільного з православ'ям: віра у Священне Писання і Священний Переказ, у божественну Трійцю, у рятівну силу церкви, у наявність безсмертної душі, у потойбічне життя. Але віровчення та культ католицизму мають деякі відмінності. На думку католицьких теологів, Дух святий походить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина. Поряд з раєм та пеклом католицизм визнає чистилище, де душа знаходиться доти, поки її не відправляють до раю; це залежить від молитов і пожертвувань родичів та друзів померлого. У католицизмі розвинуте шанування Богородиці. Однією з головних відмінностей католицизму від інших напрямків у християнстві є вчення про вищість римського папи над усіма християнами та його непогрішність у справах віри й моралі. Католицькому духовенству всіх рангів заборонено одружуватися (целібат).

Протестантизм являє собою різновид християнства, що виник у XVI ст. під час Реформації. Оскільки феодальний устрій захищала католицька церква, Реформація насамперед була спрямована проти її ієрархії. Заперечуючи її, протестанти відмовилися визнавати послання пап як джерело віровчення, відмовилися від зовнішньої обрядовості (ікон, статуй святих). Головне місце у протестантському богослужінні посіла проповідь, яку священик виголошує, звертаючись до общини. із семи таїнств протестантизм залишив лише два – хрещення і причастя. До принципів протестантизму належать: спасіння особистою вірою, визнання священства всіх віруючих, виключний авторитет Біблії.

Християнство є найбільш поширеною серед світових релігій. Зараз налічують близько 1,5 млрд. його послідовників, які мешкають в усіх частинах світу.

Іслам – це наймолодша світова релігія, яка виникла на початку VII ст. в південно-західній частині Аравійського півострова в період розпаду родоплемінного ладу і формування централізованої держави. Засновником цієї релігії став уродженець міста Мекки **Мухамед** (570–632), який у 610 р. оголосив себе посланцем єдиного бога (до того в Аравії були поширені різні релігії, здебільшого політеїстичні). Через гоніння послідовники Мухамеда в 622 р. розпочали переселення з Мекки до Медіни, де було остаточно оформлено догматику нової релігії й закладено підвалини єдиної Арабської держави. Якщо до VII ст. арабські племена перебували у стані постійних внутрішніх усобиць та загрози зовнішнього вторгнення, то вже протягом наступних чотирьох століть підкорили Близький Схід, частину території Візантії. Це створило умови для подальшого поширення ісламу.

Саме слово „іслам” у перекладі з арабської означає „покірність”, а того, хто прийняв цю релігію, називають мусульманин (араб. „відданий”). Звідси інша назва цієї релігії – мусульманство. Принципи ісламу викладено у священній книзі мусульман – Корані (у перекладі з арабської

„Коран” означає „читання”). Її було складено в середині VII ст. Коран поділяється на 114 сур (розділів). Вони містять розповіді про створення світу, страшний суд, заклинання, міфи, давній арабський фольклор, сказання про пророків, вказівки, які регулюють суспільні й сімейні стосунки. П'ятьма **основними настановами ісламу** є:

- віросповідання (шахада), яка містить два головні догмати ісламу – віру в єдиного бога Аллаха і його пророка Мухамеда. Шахада повторюється в молитвах у вигляді канонічної формули „Немає жодного божества, окрім Бога, й Мухамед – посланець Бога”;
- щоденна п'ятиразова молитва (ас-салат, намаз): на світанку, опівдні, у другій половині дня, при заході сонця і перед настанням ночі. Перед молитвою відбувається ритуальне обмивання (водою або піском). Іслам дозволяє як індивідуальне, так і колективне моління. Часті звернення до Бога додають віруючому мусульманину впевненості у власних силах, готовності витримати усі випробування;
- сплата податку (зак'ят): у давньому ісламі – на користь бідних (чим іслам завоював симпатії пригноблених), а нині – на користь мусульманського духовенства. Зак'ят доповнюється садаком – добровільним пожертвуванням;
- піст (саум, ураз). Протягом дев'ятого місяця (рамадан) за місячним календарем мусульманин від світанку до темряви не їсть і не п'є. Це дозволено з настанням ночі й до світанку, але рекомендовано приділяти цей час читанню Корану та роздумам. Духовенство не вимагає дотримання посту від мандрівників, воїнів під час бойових дій, від вагітних жінок, хворих та немічних людей. Якщо піст перервано через поважні причини, він може бути надолужений пізніше у зручний для віруючого час;
- ходіння на молитву до Мекки (хадж), яке передбачає покаяння у гріхах і прилучення до святих. Протягом життя його має здійснити кожен мусульманин; якщо він не може здійснити паломництво через

поважні причини, то за домовленістю може послати до Мекки свого „замісника”. Людина, яка здійснила паломництво, має право носити білу чалму та отримує почесну приставку до імені – хаджі;

В ісламі велику роль відіграє складна обрядність. Мусульманин повинен дотримуватись релігійних свят, обрядів, звичаїв. Важливим поняттям у віровченні ісламу є боротьба за віру (джихад). В ісламі існують два його види: „малий джихад” – боротьба з невірними (в тому числі збройна – „джихад меча”) та „великий джихад” – духовне самовдосконалення.

Найбільшими течіями в ісламі є суніти (прибічники Суні – зведення традицій, що разом із положеннями Корану визначають повсякденне життя мусульман; здебільшого виступають за активну участь віруючого у справах родини та общини, за вирішення земних справ) та шіїти (від „шіа” – партія, прибічники, як називали прихильників імама Алі – двоюрідного брата Мухамеда). Нині у світі мешкає більше 1 млрд. мусульман. Зокрема, у країнах СНД налічується близько 60 народів, які сповідують іслам; їх загальна чисельність становить більше 50 млн. чол.

Крім трьох світових та численних національних релігій, у сучасному світі набуває поширення неорелігійна ідеологія. Це поняття об’єднує численні вчення, що склалися в новітню епоху як під впливом масштабних суспільних зрушень, так і внаслідок поглиблення знань про внутрішній світ людини. Це, зокрема, Теософське товариство, засноване в 1875 р. у Нью-Йорку **О. Блаватською** (1831–1891) для „виявлення невідомих законів природи та прихованих сил людини”. **Теософія** є спробою своєрідного синтезу релігійного та наукового поглядів на світ, поєднання західних та східних цінностей. Іншим своєрідним напрямом є **антропософія**, започаткована **Р. Штейнером** (1861–1925) на межі XIX–XX ст., сутність якої визначається прагненням пізнати живе і мінливе начало людини – душу, дух, саме життя. Антропософія синтезує християнські, містичні ідеї з духовними уявленнями буддизму та інших

релігій Сходу. Її прибічники виступають за гармонійний розвиток інтелектуальних, естетичних і практичних здібностей людини (система вальдорфських шкіл).

Крім того, нові релігійні вчення, які виникають у сучасну епоху, мають назву „секти” (від лат. „вчення, напрям”). Вона позначає течії та об’єднання віруючих, що склалися як опозиція до пануючого релігійного напрямку. У ранньохристиянській церкві до сект зараховували осередки, пов’язані з філософськими школами чи рухами, опозиційними християнству. Надалі поняття „секта” почало вживатися на позначення усіх рухів, які відірвалися від християнства і які характеризувалися особливими рисами, що відрізняли їх з-поміж інших.

Специфіку сект визначають:

- **теологічний аспект.** Члени сект вважають, що Біблія є єдиним джерелом віри. Для них не існує традицій. Члени будь-якої секти переконані, що будуть врятовані тільки вони. Це визначається натхненням Святого Духа, яким може бути наділений лише член секти;
- **психологічний аспект.** У більшості сект наголос робиться на емоційну площину (музику, співи). Сама структура культу спирається на зміни різних емоцій, які керовані проповіддю. Член секти вважається морально чистим; коли ж хтось залишає секту, він знову повертається до темряви і гріха. Члени сект вороже налаштовані до інших підходів до життя і релігії, що виявляється у замкнутості, браку сприйняття і толерантності. Це компенсується фанатизмом, який набирає форми нав’язування іншим власної ідеї;
- **суспільний аспект.** Вірячи, що тільки вони знають правду про Бога, члени секти цілковито віддаються місіонерській діяльності. Вся їхня праця позначена старанністю і відданістю лідеру; це може набувати форми відмови від будь-якої приватної власності на користь секти

(або особисто її керівника). Члени секти мають підкорятися чітко визначеним стереотипам.

Таким чином, релігія – явище багатопланове і багатозначне. Релігійні уявлення, настрої, дії, організації становлять єдиний комплекс. Релігія виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси в кінцевому підсумку визначають її сутність. Будучи соціально детермінованою, релігія своєрідно відображає суперечності культурно-історичного процесу і водночас активно впливає на розвиток суспільства. Погляд у вічність, ціннісне сприйняття світу, пошук вищих цілей і сенсу життя завжди були притаманні релігії.

Контрольні запитання

1. Які головні елементи утворюють кожен релігій?
2. Охарактеризуйте соціальні функції релігії.
3. Яку роль релігія відігравала у житті первісного суспільства?
4. Проаналізуйте специфіку найбільш поширених національних релігій.
5. У чому полягають „шляхетні істини” буддизму?
6. Порівняйте основні догмати іудаїзму, християнства та ісламу. Що в них спільного і що відмінного?
7. Визначте особливості трьох головних напрямів християнської релігії.
8. Чому іслам поєднує у собі риси релігії і політичної ідеології?

§ 12. ЕТИКА

Навчальні питання:

1. Етика і мораль, їх співвідношення. Основні концепції моралі.
2. Основні етичні категорії.

1. Етика і мораль, їх співвідношення. Основні концепції моралі

Кожна людина будує своє життя через стосунки з іншими людьми. Ці стосунки, попри неповторність кожної особистості, визначаються

певними закономірностями характеру людини і розвитку суспільства. З'ясування і вивчення цих закономірностей є основним завданням етики.

Термін „етика” походить від давньогрецького слова „етос”, яке спочатку означало місцеперебування, спільне житло. Згодом воно набуло нових значень: звичай, темперамент, характер, образ думки. Антична філософія надала йому термінологічного значення, визначивши його природу, стійкий характер того чи іншого фізичного або соціального явища. Для позначення науки, яка вивчає доброчесність, Аристотель утворив новий іменник „етика”, що зустрічається в назвах його творів.

Протягом історико-культурного розвитку терміни „етика” і „мораль” наповнюються різним змістом. **Етика** позначає науку, а **мораль** – реальне явище, предметну сферу, яка вивчається цією наукою. На повсякденному рівні ці слова вживаються як синоніми. Проте в наукових дослідженнях слід розрізняти етику як певну галузь знання і мораль як об'єкт її вивчення.

Вивчення історії понять веде до першого узагальнення: етика – це наука про мораль. Необхідно зазначити, що нарівні з класичною точкою зору на етику як науку про мораль існує і думка, що етика не є наукою. Наприклад, видатний мислитель-гуманіст **А. Швейцер** (1875–1965) обґрунтовує це таким чином: „Наука як опис об'єктивних фактів, обґрунтування існуючих між ними взаємозв'язків і узагальнення всієї сукупності накопиченого таким чином матеріалу можлива лише тоді, коли мова іде про ряд однорідних фактів, що повторюються, або про один факт серед явищ, коли наявна матерія, яку належить упорядкувати. Науки про людські бажання та діяння немає і не може бути. Тут може йти мова лише про суб'єктивні і єдині в своєму роді факти, взаємозв'язок яких прихований у загадковому людському Я”.

Предмет етики змінювався протягом розвитку людської цивілізації. Це зумовлене двома обставинами. По-перше, змінювався сам об'єкт вивчення – мораль: те, що було моральним в одних умовах, ставало

аморальним в інших. По-друге, предмет етики змінювався внаслідок розвитку самого етичного знання, відкриття нових сторін, регулятивних механізмів моралі, що свідчило про різні ступені і рівні її пізнання. Обидва ці процеси у їх взаємній залежності знайшли відображення в історії світової етичної думки.

Мораль, виступаючи об'єктом вивчення етики як науки, не створює етичні норми і правила. Вона лише встановлює, що в певному суспільстві чи в певну історичну епоху вважатимуть або вважали добром та злом. Мораль не визначає, що є добро, а що – зло. Цим займається етика, визначаючи, що добре і що погано з нормативної точки зору. Отже, предметом етики виступають моральні норми. Таким чином, етика – це наука, об'єктом вивчення якої є мораль, а предметом – моральні норми.

Моральна норма – це зразок, правило, принцип діяльності, визнаний соціальною організацією і заданий для виконання її членам. Для етики важливо, як ці норми виникли. Існують різні точки зору щодо виникнення моральних норм. Одні з них тяжіють до „лінії Демокріта”, що відображає натуралістичну, антропологічну, а також матеріалістичну точку зору. Згідно з нею, джерело моральних норм і ідеалів пов'язане з практичними інтересами людей, їх потребами, природними особливостями. Інші теорії є ближчими до „лінії Платона”. Їх прибічники вважають, що джерело моральності знаходиться у сфері чистого духу, об'єктивного або суб'єктивного, і пов'язують мораль з ідеєю Бога.

Натуралістичні (еволюціоністські) концепції виводять мораль з природних чинників, а її зміст визначають досягненням моральної мети по відношенню до природи, зовнішнього світу. Мораль розглядається як просте продовження і ускладнення групових інстинктів тварин, як спосіб виживання виду в боротьбі за існування. У поведінці людини немає нічого такого, що не зустрічалося б у тварин. Таке тлумачення вимог моралі виникло ще в античності. Так, **Геракліт** (близ. 544–483 рр. до н.е.) писав, що люди здебільшого не розуміють єдиного закону Логосу, початкової

спорідненості з ним і не слідують його вимогам. А це призводить до того, що вони знаходяться в полоні різних забобонів.

Поширення натуралістичні концепції в етиці набувають в епоху Відродження й Нового часу (теорії природної моралі і права, розумного егоїзму, утилітаризму). У XIX ст. ці теорії розробляли Ч. Дарвін, **К. Каутський** (1854–1938), Г. Спенсер, **П. Кропоткін** (1842–1921), які розглядали етику як фазу біологічного розвитку світу. Зокрема, Ч. Дарвін вважав, що постійні вправи вдосконалювали стадний інстинкт. Це і призвело до появи у вищих тварин морального почуття. Значення моралі полягає в забезпеченні біологічно доцільної діяльності, а органічний світ включається в сферу моральних відносин. П. Кропоткін розглядав принцип товариськості або „закон взаємодопомоги” в тваринному світі як вихідний початок появи таких моральних норм, як почуття обов’язку, співчуття, поваги до одноплемінника і навіть самопожертвування. Взаємодопомога в процесі еволюції переходить у поняття „справедливість”, яке виступає основним змістом етики.

В етичній думці XX ст. подібних поглядів дотримувався **К. Лоренц** (1903–1989). Він розглядав моральні норми як продовження і ускладнення тваринних інстинктів. Головними з них є: боротьба за збереження і продовження роду (вона дає початок в людській практиці любові, турботі, жалю, відповідальності); боротьба за існування, охорона території мешкання (це виявляється в конкурентності і агресивних основах людини). На думку К. Лоренца, людство повинно визнати, що його природа є натуральною, біологічною, і навчитися приборкувати агресивність, спробувати знизити її вплив на людське життя. Найкращий спосіб її подолання – це любов, творчість і гумор, що дозволяє зорієнтувати життєдіяльність у позитивному напрямі.

Звичайно, без еволюційних процесів у біології не виникла б соціальна форма руху матерії і її еволюція. Але суспільне життя – це якісно інша форма руху матерії, що не є звичайною сумою більш низьких

форм. Слід визначити принципові відмінності людського суспільства від інших форм організації живих істот, що існують у природі. Функціонування свідомості, в тому числі і суспільної, не зводиться до біохімічних процесів у мозку суспільної людини, не вичерпується ними.

Антропологічні концепції походження моралі виводять її з природи людини як природної істоти, її потреб і інтересів, незмінної біолого-психологічної суті індивіда. Початкові принципи цього напрямку були проголошені ще в V ст. до н.е. грецьким філософом Протагором у його вислові: „Людина – міра всіх речей”. Представниками антропологічного напрямку в етиці є Фома Аквінський, Д. Юм, французькі матеріалісти, Л. Фейєрбах. У сучасних умовах антропологічна етика представлена у працях екзистенціалістів, неофрейдистів.

У рамках антропологічного напрямку етичних вчень можна розглядати і концепцію **утилітаризму**. Її основне поняття – користь індивіда (вигода, особистий інтерес тощо). Джерелом моралі є природа людини, а зміст морального вибору оцінюється шляхом арифметичного підрахунку вигід і втрат за результатами вчинку. В історії етики її представляли софісти, Дж. Бентам, **Дж. Мілль** (1806–1873), прибічники вчення прагматизму. Відвертий індивідуалізм і підкорення поведінки особистості принципу матеріальної користі й егоїстичного розрахунку, заперечення провідної ролі духовних інтересів у діяльності людини роблять утилітаризм непривабливим для значної частини громадськості. Тому в наш час відвертий утилітаризм зустрічається рідко.

Діалектико-матеріалістичне вчення встановило соціальну причинну обумовленість моральних норм і вимог, визначило джерело моралі в об’єктивних матеріальних умовах існування людей. Це вчення обґрунтовує земне, матеріальне походження моралі, пов’язує її з матеріальною діяльністю людей, з конкретно-історичними умовами розвитку людського суспільства. Очевидно, що мораль виникла раніше за

інші форми суспільної свідомості, але не раніше, ніж виникло саме суспільство.

Мораль – поняття історичне. Вона належить до числа тих загальнолюдських духовних цінностей, які визначають зміст соціального буття з самого початку виникнення людської цивілізації і залишаються найважливішим її атрибутом, доки існують людина та суспільство. Мораль формувалася в міру виокремлення людини з тваринного світу в процесі поступального розвитку суспільних відносин, утворення соціальних колективів і спільностей.

Людина вийшла у процесі еволюції із тваринного світу, є живою істотою. Тому постає питання: чи є в біології людини те, що сприяє моралі, або те, що перешкоджає їй? Чи є мораль у інших живих істот? У природі боротьба за існування точиться аж ніяк не за законами моралі, а згідно із правилом: „Хто сильніший, той і правий”. Проте в ній можна помітити і колективізм, і подружню вірність, і піклування матерів про дітей.

Але зміст питання полягає не в тому, що саме вчиняє тварина, а чому вона так чинить. Твариною керує інстинкт – сукупність природжених і придбаних стереотипів поведінки. Вони здійснюють переважно біологічно корисні дії. Норми поведінки біологічних видів не змінюються від покоління до покоління. У звірів ми не бачимо вад, тобто аморальності, а отже, і мораль ними незнана. Тварина живе так, як живе, а не так, як повинна жити. У її поведінці наявна природна причинність, але відсутня моральна мета. Механізм інстинкту спрацьовує неусвідомлено. Людина ж сама вирішує, що вважати добром. Прагнення до цього добра і стає справжньою причиною її вчинку.

Передумовою виникнення моралі був колективний характер праці, який створив людину і визначив її суспільну родову сутність, із самого початку вимагаючи суворої регламентації вчинків людей, що вступали у взаємні дії. Ця ж потреба існувала і у сфері нетрудових відносин, оскільки вони базувалися на суспільному способі життя. Епоха становлення

суспільної людини ще багато в чому визначалася біологічним у ній. Однак біологічні механізми вже виявлялися недостатніми для пристосування до нових умов життя. Тваринні інстинкти, залишки зоологічного індивідуалізму у суворих умовах боротьби за існування суперечили інтересам родових колективів.

Становлення моралі зазнало тривалої еволюції, яка визначала розвиток як моральних норм, так і засобів їх дотримання. Найбільш ефективним серед цих засобів є досить розвинена самосвідомість суспільних індивідів. Однак в умовах родового ладу, коли свідомість була вплетена у матеріальну діяльність людей, моральна регуляція здійснювалася не шляхом роздуму і вільного прийняття рішень індивідами як суб'єктами поведінки, а під тиском звичок, під впливом прикладу традиційних форм життя. Мораль, таким чином, виникла у відповідь на соціальну необхідність регулювати, управляти взаємовідносинами людей, узгоджувати їхні інтереси з інтересами цілого (на ранніх етапах історії – з інтересами роду і племені).

Унаслідок суспільного розподілу праці, ускладнення соціальної структури відбувається розрізнення індивіда і особистості, фіксується особлива соціальна роль окремої людини, що згодом так або інакше усвідомлюється нею. Поступово з'ясовується недостатність колишніх примусових засобів забезпечення соціально-доцільної діяльності людей, які не враховують їх особливі, індивідуальні якості. Виникає потреба в системі вимог, які апелювали б до зростаючої самосвідомості особистостей, передбачали їхню здатність кожного разу вирішувати самотійно, покладаючись на норми, сформульовані лише в загальній формі, які залишають за індивідом право їх конкретизувати в особливих обставинах. Іншими словами, моральна регуляція суспільства передбачає певну міру відокремлення індивіда і усвідомлення ним цього відокремлення, коли наявна потреба та можливість такого вибору. Звідси

впливає відома думка І. Канта, повторювана К. Марксом: „Мораль ґрунтується на автономії людського духу”.

Ефективність і життєвість моралі полягає в тому, що її розпорядження не можуть бути реалізовані повністю. Існуючі моральні відносини людей, що виражаються за допомогою поняття „сущого”, мають своєю протилежністю і водночас продовженням, напрямком розвитку „належне”.

2. Основні етичні категорії

До основних етичних категорій належать **вищі моральні цінності** людини: добро, справедливість, любов, сумління, обов’язок, честь і гідність, щастя, сенс життя. Їх визначення пов’язане з проблемою з’ясування філософської категорії „сенс життя”, з розглядом проблеми щастя. Ці моральні цінності усвідомлені людством як такі, що визначають гармонію буття людини в суспільстві. Спробуємо визначити, як змінювалися думки філософів про такі моральні цінності, як добро, справедливість і любов.

Розуміння природи **добра** протягом історичного розвитку людства зазнало значних змін. Перші спроби пояснити це поняття помітні вже в античності. Так, для Сократа добро є абсолютом, що не залежить від природи певного індивіда. Всі погані вчинки здійснюються людьми тоді, коли вони не знають, що таке добро. Отже, зло походить лише з незнання. Припустити ж, що людина свідомо відмовляється від добра й обирає зло – те ж саме, що припустити, що людина свідомо шкодить собі.

Абсолютний характер добро має і у християнській філософії. Бог у ній є найвищим благом і моральним абсолютом. Августин підкреслював, що, оскільки все існує завдяки Богу, то кожне благо також походить від нього. Відповідальність за існування зла він покладав на людину, яка надає перевагу „гріховним” задоволенням, відкидаючи вищі чесноти.

У Новий час відбувається відхід від розгляду добра як певного абсолюту. Мислителі намагаються простежити походження моралі через діяльність людини і суспільства. Так, Т. Гоббс вважав, що вона виникає лише внаслідок усвідомленої угоди злих за природою індивідів між собою. Вся мораль для нього – система правил, які регламентують реальні відносини корисності. Егоїзм, на думку Гоббса, має бути розумним, щоб зберігати суспільство; в іншому випадку він перетворюється на сліпу владу одного над всіма іншими – на абсолютну авторитарність.

Ж.-Ж. Руссо дотримувався думки, що людина за своєю природою – перш за все емоційна істота. Моральні цінності, на його переконання, ґрунтуються на відносинах між людьми в рамках певного суспільства. На думку мислителя, кожна людина є доброчесною, коли її окрема воля відповідає в усьому загальній волі. Несправедливий суспільний устрій позбавляє індивіда цінностей добра і змушує підпорядковуватися „цінностям” зла – такий висновок філософа-просвітника.

Іншою ключовою категорією етики є **справедливість**. Вона характеризує поняття належного, вимагаючи відповідності між правами та обов’язками індивідів (або соціальних груп), між вчинками та їх оцінками, заслугами та їх визнанням. Невідповідність у таких співвідношеннях розглядається як несправедливість.

За умов первісного ладу справедливість визначалась як неухильне виконання членами колективу (племені, роду) певних норм. З відокремленням індивідів це поняття переважно стало позначати рівність між усіма у володінні засобами існування. В античності поняття справедливості і рівності вже відрізняються: зрівнянню протистоїть розподіл благ відповідно до певних заслуг людини. Це розмежування зберігається і в наступні епохи.

Поняття **любові** займає особливе місце в етиці. Любов є важливою складовою людської душі: без неї життя неймовірно збіднюється. Це почуття оспівували поети і намагалися пояснити мислителі. Поняття

любові дуже багатозначне: до нього входять і почуття батьків до дітей, і кохання жінки та чоловіка, і потяг до істини або добра.

Як любов впливає на людину? Вона може надавати новий сенс життю, коли людина відчуває піднесення, яке поширюється не тільки на об'єкт кохання, але на весь світ, і здатна на нові звершення в ім'я свого почуття. Вона може й засліплювати, коли людина керується лише потягом пристрасті і втрачає всі інші орієнтири.

Справжня любов поєднує духовне і фізичне, дозволяє розкрити людську індивідуальність. Переживання такого почуття вдосконалює людину. Саме тому любов залишається вічним ідеалом людства.

Виявлення **соціально-онтологічного коріння моралі** дозволяє пояснити такі її риси, які буденній свідомості видаються парадоксальними. Це передусім її „непрактичність”. Уважається, що кожна людина прагне до реальних практичних результатів, шукає найбільш ефективний засіб їх досягнення. Чимало, однак, випадків, коли люди, корячись моральним міркуванням, нехтуючи власними інтересами, безпосередньою вигодою, добровільно йшли на муки, страждання, навіть на смерть. Відомо, що багато принципів, навіть найпростіші моральні розпорядження („не вбий”, „не кради”, „не бреші”) у повсякденному житті постійно порушуються. Але це не підриває їх високої репутації при оцінці конкретних вчинків. Так, докори сумління людину моральну примушують соромитися своїх вчинків, оцінювати і переоцінювати їх, а тим самим вдосконалювати себе, наближаючись до „належного”. Наявність такого спрямування дозволяє усвідомити цінність людини як особистості. Саме такий підхід складає основу гуманістичного підходу до людини. Гуманізм визначає принципи рівності, справедливості, людяності нормою стосунків між людьми, а благо людини – головним критерієм оцінки соціальних інститутів.

Слід зазначити, що мораль тісно пов'язана з різними сферами життєдіяльності суспільства: економікою, політикою, правом, релігією, мистецтвом. Зокрема, поняття справедливості інтегрує економічні й

моральні критерії суспільних відносин, оскільки передбачає, що кожен учасник соціального процесу отримує як належну частку матеріальних благ, так і відповідну можливість задовольнити соціальні прагнення. Мораль стримує від розпаду суспільство: спільність етичних принципів має компенсувати розходження політичних позицій. Мораль і право є соціальними регулятивами, які вказують, як має поводитися людина в певних ситуаціях.

Історія, наголошували К. Маркс і Ф. Енгельс, є результатом діяльності безлічі людей, які переслідують свої особисті цілі. Аналогічно можна сказати, що сфера „належного” фіксує інтереси і умови становлення людського роду загалом. Вона мовби служить індикатором, що показує міру відповідності індивідуальної поведінки загальнолюдському досвіду. Її практичність виявляється у загальній спрямованості розвитку моралі в масштабі всієї історії. У цьому, власне, полягає соціальна функція моралі – формування загальних критеріїв оцінки як індивідуальної поведінки, так і існуючого суспільного ладу.

Для з'ясування специфіки моральної активності важливо визначити поняття моральної свободи, морального вибору та відповідальності за нього. З моральної точки зору, ніякі обставини життя людини, ніякі причини не можуть позбавити її права остаточного вибору і рішення щодо своєї поведінки. **Моральна свобода** – це усвідомлення та добровільне прийняття обов'язку слідувати вимогам моралі і принципам людяності. Суб'єктивною стороною процесу становлення моральної свободи є розвиток особистої свідомості, совісті, людської гідності. Завдяки цьому людина стає здатною самотійно, без примусу, на основі відчуття обов'язку й вимог совісті, здійснювати моральні вчинки. Найвища форма моральної свободи – це стан, коли усвідомлена необхідність моральних вимог переходить в особисту внутрішню потребу людини, моральну активність.

Проблеми моральної свободи конкретизуються для людини в моральному виборі й відповідальності за нього. Спираючись на вироблені суспільством цінності і правила, засвоюючи їх у процесі виховання, індивід може до певної міри самостійно регулювати свою поведінку. Тому він постає не тільки як об'єкт соціального контролю, але і як свідомий суб'єкт. Мораль, таким чином, набуває активно діяльнісного змісту. Завдяки перетворенню на активного суб'єкта діяльності людина набуває широких можливостей для моральної творчості.

Моральні норми і принципи, що змінюються, відповідають змінам, які відбуваються в конкретно-історичних умовах життєдіяльності людей, що, безумовно, впливає на рівень їх моральної свободи. Тому мораль – це не вигадка, не суб'єктивна інтелектуальна творчість або результат інтуїції; вона є формою регуляції, яка звернена до розуму людини, її почуттів і емоцій. Ефективність моральних норм як регулятора взаємовідносин між людьми в першу чергу залежить від глибини їх засвоєння індивідуальною свідомістю та від міри трансформованості їх у свідомість.

Таким чином, моральні норми людства знаходяться в постійному розвитку. Проте незмінним залишається зв'язок між розвитком моралі і вдосконаленням, зміцненням суспільства.

Контрольні запитання

1. Визначте поняття „етика”.
2. Чому мораль має соціально-історичний характер?
3. Що позначає поняття моральної норми?
4. З якими формами людської життєдіяльності пов'язана мораль?
5. У чому полягає ідея відносної автономії моралі?
6. Визначте основні етичні категорії.
7. Яке значення в житті людини і суспільства мають моральні цінності?
8. Як в історії етики розглядалася проблема добра і зла?
9. У чому полягає основний зміст категорії справедливості?

10. Яку роль в житті людини відіграє любов?
11. Розкрийте зміст категорії моральної свободи.
12. У яких ситуаціях ми стикаємося з проблемою морального вибору?

§ 13. ЕСТЕТИКА

Навчальні питання:

1. Поняття естетики: сутність та зміст.
2. Основні естетичні категорії.
3. Феномен мистецтва. Художній образ.

1. Поняття естетики: сутність та зміст

У розвитку людської культури не було жодної епохи, коли б філософи не намагалися осмислити питання щодо предмета емоційного пізнання людиною світу довкола себе та світу в собі, щодо соціальних функцій результатів цього пізнання і заснованої на цих знаннях діяльності. Це відбувалося, по-перше, через постійне розширення і збагачення сфери тілесно-емоційного життя людини. Відповідно зростав обсяг знань людини про саму себе, свої можливості взаємодіяти зі світом на основі досконалості, гармонії і краси. По-друге, самі знання, що постійно удосконалювалися, здібності, можливості людини творити кращий світ відкривали нові аспекти досконалого, гармонійного, прекрасного та щасливого життя.

Узагальнення знань про взаємодію людини та світу стало основою виникнення окремої філософської дисципліни – естетики (від грец. „чуттєвий”). Поняття „естетика” для позначення окремої науки запровадив німецький філософ XVIII ст. **А. Баумгартен** (1794–1862). Він визначив естетику як науку про тілесне пізнання (теорію вільних мистецтв, нижчу гносеологію, мистецтво прекрасно мислити, мистецтво аналога розуму).

Естетика є особливою формою буття-свідомості, специфічним духовним полем, в якому людина набуває одну з вищих форм буття, відчуття

й переживання повної та всеосяжної причетності до буття світу. Естетика допомагає людині досягнути значущість духовного у власному житті й у структурі світу в цілому. До головних результатів естетичного досвіду людства належить мистецтво як діяльність та результат діяльності свідомості. Воно є одним з головних об'єктів естетичного дослідження.

У світі і в самій людині присутні об'єктивні якості та властивості, які стали основою для виникнення ціннісної взаємодії людини зі світом. Завдяки їм у людини виникає тілесно-емоційне відношення до світу, поступово формується **естетична свідомість** – здатність впливати на світ так, щоб виявити його ціннісні властивості і якості, збагативши їх результатами власної матеріальної та духовної діяльності. Тому проблема цінностей – одна з центральних проблем для досягнення філософської сутності естетики як фундаментальної основи всіх пошуків і творчих устремлінь людини, спрямованих на досягнення досконалості, гармонії, краси світу, на організацію всіх своїх взаємодій зі світом за законами досконалості, гармонії та краси.

2. Основні естетичні категорії

Характеризуючи процес народження ціннісного відношення людини до світу, дослідники доходять висновку, що відлік появи тієї або іншої проблеми у філософському знанні слід вести з того моменту, коли виникли перші поняття, що склали надалі категоріальний апарат певної сфери знання. Поняття „краса” і пов'язані з ним поняття „досконалість”, „гармонія”, „добро”, „доброчесність”, „істина” у їх взаємодії заклали підвалини естетичної традиції.

Краса – одна з найважливіших категорій естетики, яка відображає такі естетичні властивості предметів і явищ дійсності, як гармонійність, досконалість, упорядкованість. У філософії поняття „краса” тлумачать як універсалью культури суб'єкт-об'єктного ряду, яка фіксує зміст і семантико-гештальтну основу досконалості, що сприймається сенсорним

шляхом. Естетичний термін „краса” може бути застосований для оцінки зовнішнього вигляду або внутрішнього світу людини, її вчинків, змісту, форми витвору мистецтва. У цих випадках смислове значення понять „краса” і „прекрасне” збігається. В той же час, на відміну від прекрасного, краса зі всіма її різновидами (витончене, граціозне) є вужчою за значенням естетичною категорією: вона розкриває й оцінює лише окремі сторони конкретних естетичних властивостей предметів та явищ.

Категорію **прекрасного** вживають і для естетичної оцінки предмета (явища) в цілому: так визначають особливі, специфічні відносини, які виникають між суб’єктом та об’єктом, коли при неутилітарному сприйнятті естетичного об’єкта (природного пейзажу, твору мистецтва) його форма викликає в людини прилив духовної енергії, радість, насолоду, переживання повноти і цінності життя, пробуджує у свідомості все, пов’язане з ідеалом, досконалістю, гармонійною рівновагою духовно-матеріального буття. Так, наприклад, зовнішня краса людини ще не дає підстави назвати її прекрасною. У цьому сенсі краса може виступати як одна із сторін прекрасного. Таким чином, краса входить до смислового поля прекрасного: за допомогою цієї категорії позначають сукупність властивостей об’єкта, яка призводить до виникнення відчуття прекрасного.

Суб’єктивну оцінку явищ світу людина зіставляє зі ступенем задоволення тих потреб, які формують мотиви діяльності. Потреби ж людини завжди є соціально детермінованими. Більш того, саме розуміння краси, з осмислення якої бере початок процес осягнення мистецтва, інтерпретується як вираз живих людських інтересів. Це розуміння стає основою розробки естетичних теорій, які розкривають різні аспекти краси і прекрасного.

Естетична проблема **прекрасного** стала об’єктом розгляду ще у Стародавньому світі. Перше відоме нам визначення прекрасного як практично корисного з’явилося в Шумері: найбільш корисне вважалося найпрекраснішим. Давньоєгипетська цивілізація в літературних творах (у

гімнах богам, життєписах фараонів) залишила ряд ідей щодо природи мистецтва й естетичних властивостей світу. Так, у гімні Нілу краса розкривалася як творення самого життя й усіх його благ.

В античній культурі терміни „прекрасне” і „краса” вживали як синоніми, хоча перший частіше використовували як широку оцінну категорію, а другий – для позначення досконалості універсума та його складових. **Гомер** (VIII ст. до н.е.) називав прекрасними і фізично досконалу людину, й ідеальні предмети, й корисні речі, й моральні вчинки. Таке розуміння прекрасного складалося під впливом розвитку філософської думки. Давньогрецькі натурфілософи стверджують красу світобудови, загальну гармонію всесвіту, єдність естетичного і космологічного. Вони відносять до загальної картини світу уявлення про його реальність і об’єктивність гармонії та краси. **Фалес** (близ. 625 – близ. 545 до н.е.) стверджував, що космос є прекрасним, як „творіння бога”. Ці погляди започатковують античну естетичну традицію, в якій краса пов’язується з гармонією як пропорцією та зв’язком усіх речей. Піфагорійці вбачали красу в чисельній упорядкованості, гармонії небесних сфер, симетрії. Для Геракліта гармонія – це динамічний стан. Суперечність є творцем гармонії й умовою існування прекрасного, яке пізнається через споглядання. Єдність космогонії й естетики наявна й у вченні **Емпедокла** (близ. 487–424), який уважає, що любов породжує красу і гармонію, а ворожнеча – хаос і безчинство. На його думку, еволюція живого є водночас й естетичним самовдосконаленням світу: процес сходження від нижчого до вищого є процесом народження краси і гармонії. Демокріт, який написав один із перших естетичних творів „Про красу слів”, убачав красу творів мистецтва в „божественному дусі”, що надихає поета, і вважав, що насолода виникає від споглядання прекрасних творінь. Він розвиває розуміння краси, пов’язавши його з поняттям міри: її перевищення може призвести до того, що прекрасне стане огидним.

Філософи періоду класики поглибили розуміння краси. Сократ перший побачив у прекрасному проблему свідомості, розуму. У нього краса з характеристики речі перетворилася на ідею, поняття прекрасного. Сократом було виведене на рівень філософського осмислення таке специфічно античне поняття, як **калокагатія** (від грец. „калос” – прекрасний і „агатос” – добрий). Це поняття охоплювало весь комплекс моральних чеснот, пов’язаних з естетичною сприйнятливістю. Платон розумів калокатію як домірність душі й тіла. У діалогах він аналізує різні аспекти прекрасного. Концепція краси у творах Платона ідеалістична. На його думку, справжня й досконала краса існує лише у вигляді найбільш загальної, абстрактної та безтілесної ідеї краси. Раціональними у його вченні є діалектична багатосторонність прекрасного. З одного боку, з точки зору логіки, в ідеї краси взагалі не може бути ніякого цілісного образу. З іншого боку, просторово-часові об’єкти є прекрасними лише остільки, оскільки вони запозичують щось від ідеї краси. Їх красу ми визнаємо, зіставляючи їх із цією ідеєю й усвідомлюючи відповідність їй. Платон вважав, що справжня краса не залежить від часу, місця або особистих думок, а володіє суто внутрішньою, самотійною цінністю. Прекрасним речам притаманні такі особливості, як домірна, гнучка форма, впорядкованість, справжня витонченість, точність пропорцій.

На відміну від Платона, Аристотель розуміє прекрасне не як об’єктивну ідею, а як об’єктивну якість речей. Він звертає увагу на величину, пропорції, порядок, симетрію як властивості естетичної категорії прекрасного. В основі краси лежать характеристики онтологічного порядку: домірність, визначеність, обмеженість і єдність у різноманітті. Краса виступає як міра, а мірою всіх речей є людина. За Аристотелем, калокатія позначає поєднання зовнішньо прекрасного і морального.

Середньовічні мислителі (Августин Блаженний, Фома Аквінський) відстоювали концепцію божественного походження краси. Августин

зазначав, що потворне не лише не порушує загальної краси світу, а навіть підкреслює її, так само, як зло не усуває добра, а свідчить про розумний устрій Всесвіту. З поєднання цих протилежностей і виникає цілісна краса світу. Зовнішня краса предметів, як і людського тіла, була маловартісною для християнської доктрини в порівнянні з внутрішньою, духовною красою. Плотська краса здавалося гріховною, насолода нею – недозвеною.

На противагу середньовічним поглядам, гуманісти епохи Відродження стверджували красу самої природи, радість її сприйняття. Мистецтво вони розглядали як дзеркало, яке художник тримає перед природою. Найбільш досконалою частиною природи гуманісти вважали людину і проголошували людську красу вищою красою світу. Її джерело вони вбачали в гармонії фізичного і духовного начал. В епоху Відродження було розкрито естетичну цінність практичної творчої діяльності.

Філософи Нового часу поглибили розуміння образно-цілісних властивостей прекрасного. Зокрема, **Г. Лейбніц** (1646–1716) уважав красу чимось виразно цілісним, складові якого не підлягають чіткому розмежуванню. **Е. Берк** (1729–1797) визначав такі критерії краси, як плавність і поступовість переходів. Прекрасні об'єкти він уявляв як цілісні образи, вважаючи, що ані математична точність пропорцій, ані корисність, ані досконалість не є всезагальними атрибутами прекрасного.

Мислителі Нового часу пов'язали сутність прекрасного зі свідомістю і практикою людини. В добу класицизму найвищим предметом мистецтва було проголошено красу в суспільному житті, ототожнену з добром і доцільністю. Естетика класицизму зводила прекрасне до витонченого: прекрасна не вся природа в її буянні, а лише впорядкована, доглянута природа. Французькі просвітителі **Вольтер** (1694–1778), **Д. Дідро** (1713–1784) розширили тлумачення прекрасного, убачаючи в ньому невід'ємну властивість самої природи, подібно до ваги, кольору, об'єму.

Німецька класична естетика внесла низку діалектичних ідей у розуміння прекрасного. І. Кант розглядав красу як форму доцільності предмета, оскільки вона сприймається без усвідомлення цілей. Судження про прекрасне, на думку І. Канта, мають суб'єктивний характер, оскільки стосуються не предмета уявлення, а стану суб'єкта, який сприймає цей предмет. Г. Гегель розглядав мистецтво і красу у взаємодії з людською діяльністю. Істинна краса може бути виявлена лише в мистецтві, оскільки у природі вона прихована матеріальним, чуттєвим. У прекрасному він убачав один з етапів світового розвитку духу (абсолютної ідеї). У своєму розвитку дух знаходить гармонійну єдність з матеріальною формою, ідея знаходить повне і адекватне вираження у формі. Такого стану абсолютна ідея досягає в часи класичного мистецтва.

К. Маркс став фундатором діалектико-матеріалістичного підходу до естетичних категорій. Прекрасне він розглядав як результат залучення об'єктивних явищ із їх природними якостями суспільним виробництвом, практикою у сферу інтересів людини й набуття позитивної цінності для суспільства.

З кінця XIX ст. у європейській естетичній думці набули поширення суб'єктивно-ідеалістичні погляди, згідно з якими людина у процесі естетичного сприйняття наче одухотворяє естетично нейтральний світ і примушує його світитися красою. Індивід вносить красу до природи, яка сама по собі перебуває по той бік прекрасного і потворного, є позаестетичною. На думку **Ш. Лало** (1877–1953), природа багата лише тим, що людське мистецтво побачило в ній. Водночас **Н. Гартман** (1882–1950) шукав джерело прекрасного у природі, де кожне явище прагне досконалості, тяжіє до ідеалу.

Отже, різні погляди мислителів на проблему краси як об'єкта естетичного сприйняття зумовлені перш за все відмінностями їх онтологічних засад. Численні концепції прекрасного в історії світової естетичної думки можна звести до таких основних теоретичних моделей:

об'єктивно-ідеалістична (прекрасне є відбитком або втіленням Бога / абсолютної ідеї у конкретних явищах або речах); суб'єктивно-ідеалістична (прекрасне є результатом накладання естетичного багатства індивіда на естетично нейтральну дійсність); суб'єктивно-об'єктивна (прекрасне є результатом співвіднесення властивостей життя з людиною як з мірою краси або з її ідеалами та практичними потребами); метафізико-матеріалістична (прекрасне є природною властивістю явищ природи); діалектико-матеріалістична (прекрасне є результатом того, що об'єктивні явища з їх природними якостями залучаються практикою до інтересів людини і суспільства).

Систематичне осмислення категорії **піднесеного** в естетичній традиції бере початок з праць Е. Берка. Він стверджує, що прекрасне і піднесене має протилежну природу. Якщо прекрасне ґрунтується на почутті задоволення, то піднесене — незадоволення. Звідси об'єкти, що їх викликають, також у всьому протилежні. Все, що збуджує жах в людині, може, за Берком, бути джерелом піднесеного.

Німецький філософ **М. Мендельсон** (1729–1786) у контексті своєї теорії сприйняття визначає піднесене як таке, що викликає у глядача захват, захоплення і тим самим наближає його до досягнення досконалості. У мистецтві він розрізняв два види піднесеного: захоплення самим предметом і захоплення зображенням предмета.

Роздуми про піднесене І. Канта пов'язані з його концепцією прекрасного. Якщо поняття прекрасного в природі залежить перш за все від форми предмета, його впорядкованої обмеженості, то відчуття піднесеного збуджують, як правило, предмети безмежні, несумірні з людським масштабом. І те, й інше дає задоволення суб'єкту, але характер цих задоволень різний. Піднесене подобається через свою протидію зацікавленості відчуттів, тоді як прекрасне подобається без жодної зацікавленості. Відчуття піднесеного ґрунтується, таким чином, на певній негативності, принциповій неадекватності, неможливості, тобто наводить

на відчуття трансцендентальної ідеї, що перебуває поза об'єктом естетичного сприйняття.

Одну з головних відмінностей між основними категоріями естетики І. Кант убачав у тому, що краса природи у своїй формі є доцільною, тобто онтологічною, вона сама по собі складає предмет задоволення. Об'єкт же, що викликає в нас відчуття піднесеного, за формою може здаватися нашій здатності судження недоцільним, невідповідним з нашою здатністю зображення, наче нав'язаним уяві. Він не може бути названий, на відміну від прекрасного, піднесеним у власному сенсі слова. Піднесене стосується лише ідей розуму, оскільки його центр тяжіння знаходиться в суб'єкті, а не в об'єкті, як у випадку з прекрасним.

Ідеї Канта конкретизував **Ф. Шиллер** (1759–1805) у двох статтях „Про піднесене” (1793; 1801). Він пов'язував піднесене з тими об'єктами, при уявленні яких наша тілесна природа відчуває свою обмеженість, розумна ж природа – свою перевагу, свою свободу від всяких обмежень. Відчуття піднесеного поєднує в собі страждання і радість. Піднесене шляхом раптового потрясіння надає нашому духу вихід з тілесного світу, тоді як краса приковує до нього.

Г. Гегель у „Лекціях з естетики” пов'язує піднесене зі сферою вираження субстанціонального єдиного, безкінечного Духу, що не досягається розумом, у кінцевому, в одиничних явищах, зокрема у творах мистецтва. Він визначає піднесене як певний укорінений в єдиній абсолютній субстанції зміст, що підлягає втіленню і знімає в процесі цього втілення будь-яку конкретну форму. Піднесене в мистецтві виявляється в абсолютному прагненні мистецтва до вираження божественної субстанції, а оскільки вона перевершує будь-які форми зовнішнього вираження, то предметом виразу мистецтва має стати „існування внутрішнього за межами зовнішнього”. Ідеї Г. Гегеля вплинули на основні принципи естетики романтизму і символізму.

Важливою естетичною категорією є також героїчне. Зазвичай витoki героїзму бачать у вірності громадському обов'язку. Дійсно, героїзм протилежний індивідуалізму. Героїчний подвиг передбачає здійснення видатних за своїм суспільним і історичним значенням вчинків в ім'я інтересів народу, суспільства, всього людства. Але усвідомлення громадського обов'язку і прагнення до його виконання не веде автоматично до подвигу, який вимагає граничного напруження всіх сил людини. Здійснення героїчного вчинку спирається на людинолюбство, колективізм, уміння знайти особисте щастя в щасті свого народу, свого класу, уміння віддати всі сили безкорисливій боротьбі за високі цілі.

Отже, витoki героїзму слід шукати в соціальній боротьбі за прогресивний розвиток суспільства. У героїчному подвигу ідейність діалектично поєднується з такими особистими якостями, як активність, дієвість, рішучість і цілеспрямованість. У наш час необхідними умовами реалізації життєвих стратегій в усіх сферах життєдіяльності стають готовність до героїчних дій в умовах ризику, здатність прогнозувати й оптимізувати його можливі наслідки. Зарядженість на подвиг в умовах повсякденного життя гранично загострює таку важливу властивість культури, як активне ставлення суб'єкта до дійсності, його громадянську позицію. У процесі творчого перетворення навколишнього світу подвиг стає одним із значущих способів такого перетворення.

Отже, героїчне передбачає певну оцінку поведінки людини і її характеру з позицій передових суспільних ідеалів. Це дозволяє розглядати його не лише як етичну, але і як естетичну категорію: адже активна етична оцінка не може бути естетично нейтральною.

Складність установлення взаємозв'язку між героїчним та прекрасним полягає в тому, що коли героїчне – повністю соціальне за походженням явище, то прекрасне – явище і природне, і соціальне. Досконала поведінка людини з естетичної точки зору може оцінюватися як прекрасна і героїчна. Але прекрасна поведінка людини може виявлятися і в

героїчних діях, і в негероїчних. Тобто героїчне і прекрасне пов'язані одне з одним, проте не збігаються. Прекрасне очищає людину, героїчне пробуджує в ній активність.

Героїчне пов'язане і з категорією піднесеного. Як і піднесене, воно надихає людину, викликає у неї відчуття гордості. У героїчному долається почуття страху. Герой – це не той, хто не знає страху, а той, хто уміє побороти його в собі. Героїчне наповнює людину оптимізмом і веде до справжньої свободи, оскільки у свідомій героїчній дії людина усвідомлює необхідність боротьби, на яку йде, необхідність поєднання особистих інтересів з інтересами суспільними.

Трагічне і комічне – дві пов'язані категорії естетики. **Трагічне** позначає форму драматичної свідомості й переживання людиною конфлікту з силами, що загрожують її існуванню, призводять до загибелі духовні цінності. Однак ця категорія передбачає не пасивне страждання людини, а її вільну, активну діяльність, спрямовану проти долі. У трагічному людина постає в найбільш напружені миттєвості свого існування. Оскільки суб'єкт трагічної дії передбачає героїчну особистість, спрямовану на досягнення високих цілей, трагічне тісно пов'язане з піднесенням і героїчним.

Комічне є не лише протилежністю трагічному: воно пов'язане і з іншими естетичними категоріями. Естетичні модифікації комічного відображаються у складній системі понять: від гумору й іронії – до сарказму, сатири і гротеску. Німецький філософ і письменник **Г. Лессінг** (1729–1781) убачав головну користь комічного жанру у розвитку людської здатності помічати смішне і показувати його в різних проявах. Комічне дійсно пов'язане зі смішним, проте не тотожне йому. Головний естетичний смисл комічного – розкриття ілюзій, невідповідності певних уявлень про навколишню дійсність самій дійсності.

Категорія **потворного** виникла в естетиці як опозиційна категорії прекрасного. Нею позначають ту сферу відносин, яка пов'язана з

антицінністю, з негативними емоціями, відчуттям незадоволення, відрази. На відміну від інших категорій, вона має складний опосередкований характер, бо визначається зазвичай у зв'язку з іншими категоріями як їх діалектичне заперечення або як інтегральна антиномічна складова (прекрасного, піднесеного, комічного).

Інший погляд на цю проблему висловлює **Т. Адорно** (1903–1969). Він розглядає потворне як базову негативну категорію естетики, первинну щодо прекрасного. Історично поняття потворного виникло у процесі розвитку культури на етапі подолання архаїчної стадії, для якої були характерні криваві культи, людські жертвопринесення, канібалізм. Т. Адорно підкреслює роль соціального зла у виникненні потворного, у тому числі і в мистецтві. Згідно з його поглядами, прекрасне виникло через заперечення потворного. Т. Адорно простежує діалектику прекрасного і потворного. У XX ст., вважає він, потворне переходить в нову естетичну якість. Причини цього філософ убачав у бездумному розвитку техніки, заснованому на насильстві над природою і людиною. Смакування фізичною потворністю, абсурдними стосунками між людьми є свідомим безсилля закону форми перед лицем потворної дійсності і внутрішнім протестом проти неї.

Різні прояви потворного як феномена художньо-естетичної свідомості спостерігаємо у таких напрямках сучасного мистецтва, як експресіонізм, сюрреалізм, театр абсурду. Потворне знаходить втілення у натуралістичних сценах і образах насильства, жорстокості, садизму, притаманних різним жанрам „масової культури” (бойовикам, фільмам жахів, порнографії). Деякі філософські течії (неофрейдизм, постмодернізм) теоретично обґрунтовують рівність потворного всім іншим естетичним феноменам буття-свідомості. Інші мислителі (зокрема, Ю. Хабермас) убачають у цьому наявність кризи. Вони розмежовують справжню культуру, мораль, мистецтво, засновані на гуманістичних цінностях, і „масову”, сурогатну культуру, що заповонила сучасний світ. Для більш

глибокого розуміння проблеми слід схарактеризувати сутність і особливості феномена мистецтва.

3. Феномен мистецтва. Художній образ

У сфері мистецтва естетичне функціонує у вигляді художньої форми. **Мистецтво** – це певна спеціальна діяльність (і її результати), спрямована перш за все на створення та вираження естетичного (або прекрасного). Його витoki спостерігаємо уже в часи первісної культури, хоча мистецтво й не завжди було виділене з утилітарно-побутової або культово-релігійної діяльності як самостійний, самоцінний феномен. Однак важливо зазначити: в історії людства не виявлено жодної культури, жодної цивілізації, де б мистецтво не існувало.

Мистецтво виникло не лише для вираження прекрасного або задоволення естетичних потреб людини. Воно було перш за все орієнтоване на сакральні-культові дії та утилітарно-практичну діяльність, але при цьому наголос робився саме на їх естетичній (художній) сутності. Уже в Стародавній Греції (зокрема, у класичний період) було усвідомлено, що краса, прекрасне, ритміка, образність – усі специфічні особливості художньої мови мистецтва – приносять людям задоволення, підносять їх над буденністю, надаючи життю більш глибокого сенсу.

Принципові зміни у відносинах людства з природою і космосом, які беруть початок в епоху Нового часу, обумовили потребу визначити соціальні функції мистецтва. Дослідники розглядають їх у трьох аспектах: відношення мистецтва до людини, відношення мистецтва до суспільства і відношення мистецтва до природи. До головних функцій належать:

- художньо-виховна функція;
- функція соціалізації індивіда;
- функція виявлення і формування творчого начала особистості, перетворення її на суб'єкта культурно-мистецького процесу;

- функція гармонізації взаємодії людини зі світом.

Мистецтво зберігає й передає свій зміст за допомогою образів. **Художній образ** – це образ, створений у процесі особливої творчої діяльності за специфічними (хоча, як правило, неписаними) законами суб'єктом мистецтва – митцем. Створення образу передбачає наявність об'єктивної або суб'єктивної реальності, що дала поштовх процесу художнього відображення. Виникнення творчого задуму передуює початку роботи автора над твором. Надалі цей задум реалізується у процесі творчості. В акті створення художнього твору первинна реальність перетворюється на нову реальність – реальність самого твору. Під час сприйняття цього твору читачами, глядачами, слухачами відбувається ще один процес трансформації як початкової реальності, так і реальності твору мистецтва. Новий образ може бути досить далеким від перших двох, але обов'язково зберігає щось спільне з ними, завдяки чому всі образи є об'єднаними у єдиній системі художнього відображення.

У процесі сприйняття твору мистецтва суб'єкт усвідомлює головну ідею цього твору. Це створює можливість переходу на новий рівень реальності, відкриває перед людиною нові грані буття.

Контрольні запитання

1. Що належить до предметного поля естетики?
2. Розкрийте поняття естетичної свідомості.
3. Як співвідносяться поняття „краса” і „прекрасне”?
4. Схарактеризуйте зміст головних історико-філософських концепцій прекрасного.
5. Проаналізуйте естетичні категорії піднесеного і героїчного.
6. Що позначають естетичні категорії трагічного та комічного?
7. Як філософи інтерпретують категорію потворного?
8. У чому полягає специфіка мистецтва порівняно з іншими формами буття культури?

9. Які основні функції мистецтво виконує в соціумі?
10. Визначте природу художнього образу.
11. З яких головних етапів складається процес художньої творчості?

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 3

1. Аббаньяно Н. Антропологическая проблема морали // Философские науки. – 1991. – № 11. – С. 150–166.
2. Академічне релігієзнавство / За ред. А. М. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 860 с.
3. Боров Ю. Эстетика. – М. : Политиздат, 1974. – 399 с.
4. Бычков В. В. Эстетика: Учебник. – М. : Гардарики, 2004. – 556 с.
5. Гусейнов А. А., Ирритц Г. Краткая история этики. – М. : Мысль, 1987. – 589 с.
6. Эстетика: Підручник / За ред. Л. Т. Левчук. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Вища школа, 2006. – 431 с.
7. Каирова Б. Е. Личностно-ценностное измерение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 2. – С. 9–12.
8. Касьянова Е. И. Нравственная активность как сущностная характеристика толерантности // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 1. – Гуманитарные науки. – С. 85–96.
9. Киященко Н. И. Эстетика. Общий курс. – М. : ИФ РАН, 2002. – 128 с.
10. Костина А. В. Культурология: учеб. пособие. – М. : КНОРУС, 2006. – 320 с.
11. Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики / И. Ренчлер, Б. Херцбергер, Д. Эпстайн и др. – М. : Мир, 1995. – 335 с.
12. Лапина Т. С. Общество как субстрат и творение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 1. – С. 10–13.
13. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло) // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 5–38.

14. Підгородецька І. Ю. Концепт КРАСА: естетичний і лінгвістичний напрями дослідження // Мова і культура. – Вип. 11. – Т. IV (116). – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 83–88.
15. Радугин А. А. Культурология. – М. : Центр, 2003. – 303 с.
16. Религии мира. – М. : АВАНТА+, 2000. – 688 с.
17. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. С. А. Бублика. – К. : Юрінком інтер, 1998. – 494 с.
18. Рябініна О. В. Феноменологія музики. Досвід концептуалізації. – Харків: Харківський військовий університет, 2000. – 286 с.
19. Свасьян К. А. Человек как творение и творец культуры // Вопросы философии. – 1987. – № 6. – С. 132–137.
20. Степин В. С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 61–71.
21. Столович Л. Н. Категория прекрасного и общественный идеал. – М. : Искусство, 1969. – 352 с.
22. Чаплигін О. К. Про культурно-історичний контекст становлення творчого потенціалу людини як багаторівневого феномена // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 533. Теорія культури і філософія науки. – С. 185–190.
23. Швейцер А. Культура и этика. – М. : Прогресс, 1973. – 355 с.
24. Шестаков В. П. Эстетические категории: Опыт систематического и исторического исследования. – М. : Искусство, 1983. – 358 с.
25. Этика: Учебное пособие / За ред. В. А. Лозового. – Х. : Право, 2006. – 248 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аксіологія – теорія цінностей, яка з'ясовує природу, якості і властивості предметів та явищ, що здатні задовольняти потреби, інтереси, бажання людей, вивчає структуру ціннісного світу.

Антропосоціогенез – процес переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної. Його складовими є процес становлення людини – антропогенез та об'єднання людей у єдине суспільство – соціогенез.

Виробничі відносини – сукупність відносин, що складаються між людьми в процесі освоєння ними навколишнього середовища.

Відповідальність – міра відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, діючим суспільним нормам, загальнолюдським інтересам. Залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій – індивідуальну, групову, колективну.

Волюнтаризм – ідеалістичний напрям у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття.

Воля – філософська категорія, що позначає здатність вибору цілі діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення.

Гедонізм – філософське вчення, представники якого убачають сенс життя в задоволенні, здобутті максимальної насолоди й уникненні будь-яких страждань.

Глобалізація – процес стрімкого формування єдиного світового економічного, політичного й інформаційного простору, зумовленого бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій.

Глобалізм – ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.

Глобальні проблеми – проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а тому вони можуть бути вирішені тільки спільними й організованими зусиллями всього світового співтовариства.

Гра – форма вільного самовиявлення людини, що переважно характеризує дорефлексивні рівні діяльності, спілкування, поведінки і пізнання.

Гуманізм – філософське вчення, що ґрунтується на принципі самоцінності людини як особистості, визнає її право на волю, щастя, добробут.

Діяльність – форма активного свідомого ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення, яка поєднує чуттєво-практичні і теоретичні форми.

Евдемонізм – філософське вчення, що проголошує сенсом життя щастя як такий стан людини, коли сукупність задоволень більша за сукупність страждань.

Екзистенціалізм – філософський напрям, що розглядає людину як унікальну істоту, яка характеризується через поняття екзистенції – духовної, психоемоційної неповторності особи.

Естетика – філософська дисципліна, головним об'єктом якої є мистецтво як діяльність та результат діяльності людської свідомості; особлива форма буття-свідомості, яка допомагає людині досягнути значущість духовного у власному житті й у структурі світу в цілому.

Етика – філософська дисципліна, що вивчає мораль, її місце в системі соціальних відносин, її природу, характер і структуру, визначає основні моральні категорії, за допомогою яких формуються моральні принципи, норми, цінності, правила поведінки, теоретично обґрунтовує певну систему моральних переконань.

Індивід – конкретна людина, яка поряд із загальними рисами, притаманними всьому людському роду, має особливі якості, завдяки яким відрізняється від інших.

Індивідуальність – характеристика людської сутності, що визначається наявністю особливих, неповторних властивостей, які реалізуються в судженнях, вчинках, культурних потребах людини.

Індустріальне (техногенне) суспільство – історичний тип суспільства, що бере початок при переході від Середніх віків до Нового часу; ґрунтується на масовому машинному виробництві, фабричній організації й дисципліні праці. Індустріальне суспільство характеризується виникненням нової системи цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія.

Інститути політичної організації – сукупність державних органів, політичних партій, суспільних організацій, різних соціальних груп, що регулюють використання політичної влади в суспільстві.

Інтеріоризація особистості – формування стабільних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій із предметами й оволодіння зовнішніми знаковими засобами.

Інформаційний простір – сфера виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації.

Історичний тип соціальності – сукупність умов (матеріальних, соціальних, духовних), які визначають соціальний тип людини і характер її взаємин із суспільством.

Краса – одна з найважливіших категорій естетики, яка відображає такі естетичні властивості предметів і явищ дійсності, як гармонійність, досконалість, упорядкованість; універсалія культури суб'єкт-об'єктного ряду, яка фіксує зміст і семантико-гештальтну основу досконалості, що сприймається сенсорним шляхом.

Культура – система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення

та зміни в суспільному житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства.

Марксизм – філософська доктрина, що ґрунтується на діалектико-матеріалістичному вченні і визначає загальні закономірності розвитку природи, мислення, діяльності, суспільства.

Мистецтво – діяльність, спрямована на створення та вираження естетичного (або прекрасного).

Мораль – сукупність історично обумовлених правил, звичаїв, принципів співжиття й поведінки людей, їх відносини в процесі виробництва матеріальних та духовних цінностей, що визначають їх обов'язки один до одного, до соціальних груп, до суспільства і виконання яких базується на громадській думці.

Моральна норма – зразок, правило, принцип діяльності, визнаний соціальною організацією і заданий для виконання її членам.

Народність – соціальна спільнота людей, що має свою мову, територію, певну спільність культури, основи економічних зв'язків.

Науково-технічна революція – світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й усього суспільного життя.

Нація – вищий рівень розвитку соціально-етнічної спільноти, що характеризується єдністю території, мови, спільністю економічного життя, а також спільними рисами психічного складу (менталітету), закріпленого в культурі.

Особистість – найвищий ступінь духовного розвитку людини; стійка сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб'єктивність, здатну освоювати і змінювати світ.

Персоналізм – один із напрямів сучасної філософії, що розглядає людину як неподільну особистість, яка має розум і свободу волі, створена

за образом та подобою Бога, наділена совістю – можливістю усвідомлювати власні вчинки.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство – історичний тип суспільства, для кого характерні перехід від виробництва матеріальних товарів до виробництва послуг, зростання значення освіти як критерія соціальної стратифікації, перетворення теоретичного знання в базовий вид знання.

Праця – процес, в якому люди за допомогою знарядь впливають на природу з метою створення предметів, необхідних для задоволення людських потреб.

Прогрес – тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого.

Продуктивні сили – система суб'єктивних і речових елементів, необхідних для процесу матеріального виробництва. Їх складовими є робоча сила і речові елементи (засоби виробництва та предмети виробництва).

Релігія – одна з форм духовної культури людства, особлива система духовної діяльності, яка ґрунтується на вірі в надприродні сили. Існування релігії характеризується такими елементами, як релігійна свідомість (почуття й ідеологія), релігійний культ, релігійні організації.

Рід – об'єднання кровних родичів, що мають спільне походження, місце проживання, мову, звичаї і вірування.

Рушійні сили суспільного розвитку – діяльність людей, соціальних груп, соціальних спільнот, в основі якої знаходяться певні інтереси і яка здійснюється через державні та недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Свобода – поняття, що позначає можливість діяльності й поведінки людини у відповідності до власних інтересів та цілей.

Сенс життя – стійка спрямованість свідомості, яка виявляється в соціальній діяльності особистості. Сенс життя поєднує в собі три складові

частини: життєві цілі; емоційне переживання усвідомлення сенсу; практична діяльність у бажаному напрямі.

Соціалізація особистості – процес навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, суспільного й індивідуального досвіду, що перетворює людину на члена суспільства.

Соціальна активність – іманентний людському буттю феномен певних соціальних дій, який містить ціннісно обумовлену мотивацію, сукупність вчинків і результат, що впливає на подальшу ціннісну динаміку у свідомості особистості, а також спричиняє зміну статусу суб'єкта або зміни соціальної ситуації.

Соціальна структура суспільства – цілісна сукупність усіх спільнот, які функціонують у певному суспільстві, в їх взаємодії.

Соціальна філософія – розділ філософського знання, що досліджує найбільш загальні характеристики суспільного життя, колективної людської діяльності, а також місце особистості в суспільстві.

Соціальне середовище – сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини.

Соціальний конфлікт – взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, зумовлена розбіжністю (різницею чи протилежністю) інтересів індивідів та соціальних груп стосовно необхідних їм благ.

Соціальні суперечності – відносини єдності й боротьби соціальних суб'єктів, які мають протилежні інтереси через нерівномірний розподіл соціальних благ.

Спосіб виробництва – конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Суспільне виробництво – процес, у якому люди, пов'язані певними відносинами, створюють матеріальні блага у вигляді засобів виробництва і предметів особистого споживання, необхідних для людського існування.

Суспільні відносини – форми взаємодії та взаємозв'язків, що виникають у процесі діяльності між соціальними групами та всередині кожної з них.

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства, взятого у його цілісності, який розвивається і функціонує відповідно до притаманних йому об'єктивних законів на ґрунті певного способу виробництва.

Суспільство – сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами і видом діяльності.

Творча особистість – людина, яка виявляє творчий підхід у певній діяльності, реалізує свої можливості, відкриває для себе світ духовного самовдосконалення.

Творчість – діяльність, яка породжує щось принципово нове, таке, що не існувало раніше; результат діяльності людського мозку, де розум пов'язаний з інтуїцією. За об'єктом творчості визначають такі її різновиди, як предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна.

Техніка – створені людьми знаряддя й засоби для здійснення процесів матеріального виробництва, а також обслуговування духовних, побутових та інших невиробничих потреб.

Традиційне (аграрне) суспільство – докапіталістичний (доіндустріальний) суспільний уклад аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції.

Утилітаризм – напрям філософської думки, в якому вищою цінністю визнається безпосередньо відчутний корисний результат.

Фаталізм – філософський напрям, представники якого вважають, що історія людства та життя кожної людини окреслені долею, Божою волею або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків у межах замкнутої каузальної системи.

Художній образ – образ, створений у процесі особливої творчої діяльності за специфічними законами суб'єктом мистецтва.

Цивілізація – соціальна організація суспільного життя, що характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом, загальними зв'язками індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.

Цінність – духовне формоутворення, що існує через моральні й естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали і виступає критерієм оцінки дійсності людиною та джерела смислоутворюючої основи людського діяння.